

НА ЗАВОДІ

НАРИС

Ів. Стешенка

I.

На благодатному лоні України, серед її вільних широких степів розложистою плямою визначаєть ся цукорня пана Доброрадовича. Всякі бувають заводи в нашім краї, і великі й малі, і чепурні й непоказні, — але видатнійш над сю цукорню не було, здаєть ся, жадної. Зграбно помальована в яскраво-червоний колір, вона гордовито підносилаь серед степових долин і якоеь холодно вбирала в себе жартівливе проміння. Її довжелезний димарь над усією округою і геть манячив своїм задимленим верхом, немов закликаючи до себе юрби робучого люду. Ставні баркани цукорні, мов належні якійсь фортеці, теж виглядали виразно: в них чулась глибока міць їх володаря, міць золота, що служить своїому господарю дійсною фортецею супроти всего незгідного з його владою. Не було тільки в сих барканах стінних вікон, але через се вигляд заводу ставав ще поважнійшим та лиховістнійшим. Цукорня робила таке вражінне, що слова „*lasciate ogni speranza*“ здавались нам для її робучих клієнтів найпридатнійшими.

Чорний густий дим, що невпинно клубочивсь із димаря, надавав похмурій картині останню ціху повности. А зверхній статочности цілком відповідала і внутрішня. Належачи до одного з найбільших богатирів-панів південної

України, завод видавав тисячі пудів білосніжного цукру і повертав за них панови такі-ж тисячі велезначних кредиток. Сам Доброрадович, людина безженна, справами цукорні не верховодив. Нащадок колишніх виходців-Сербів, добротливий серцем, але розпечений панством, він більше волів гаяти час за кордоном, чим скніти в такій, на його думку, дикій країні, як його родина. Приїздив він до дому лише раз на рік, щоб кинути оком на своє сільське господарство та цукорню, дати деякі поради (яких ніхто не слухав) і знов майнути на своє постійне житло по заграницям. Ні в які-ж господарські справи глибоко він не втручався. Його, правда, вразили колись надзвичайно хворі обличчя робочих цукорні і він навіть спитав їх про причину такого стану тіла, але одержавши відповідь: „усім довольні“, і сам зробився довольним і в дальший розслід того „задовольнення“ не вдавав ся.

Всіми справами на цукорні правив управник, колишній офіцер, а потім фінансовий діяч. Він довгий час грав на біржі, потім виконував різні операції та припоручення біржових генералів і став таким чином людиною для них певною. Коли Доброрадович збув ся управника і в сій справі вдав ся в Петербурзі до своїх фінансових знайомих, йому вказано було на біржевого „офіцера“. Офіцер згодив ся на перспективу спокійного життя та забезпеченого зиску і з тої хвилі став управником великої цукорні. Життя його було дійсно спокійне. Найлекшу частину праці — провірку цифр, оwoчів роботи, наймитів, платні і т. д. він узяв на себе, а головнійшу — се-б то найми робочих, доручено було рядчику Жидови. Сьому призначалась відома сума грошей, з яких він мусів утримувати робочих на праці та в дорозі, видавати їм платню, одно слово, Жид ставав новим їх господарем. Але йому за „фабричним мясом“ треба було чимчикувати досить порядно. Байдуже про те, що цукорня обліплена була навколо селами та козачими слободами; робити на ню не йшов сливе ніхто. Та й не дивно: праця на ній була каторжна, а платня дивовижно мала.

Через те робочі на цукорні, се була виключно, так сказати, „іноземщина“. Її складали переважно Литвини,

завжди голодні і завжди раднійші за нікчемну платню запакувати себе в робітну неволю. Якою тяжкою ставала тим бідним Литвинам праця на цукорні, про се нема чого й говорити! Жидови треба було чимсь надолужити неприємність далеких своїх мандрівок за робочими, і він у сьому поспівав як найліпше. Він робочих і облічував при видачі удержання, і грабував при закупі в його крамниці різного краму. Він їх спюював у своєму шинку дурмановою горілкою, він їх морив у таких помешканнях, від одного вигляду яких зомліла-б делікатна душа Доброрадовича. І вони терпіли все... Дивувались, як з їхньої платні лишається при кінці речинця один карбованець, але терпіли. Дома в них було погано, тут також погано, так яка-ж ріжниця і на що ремствувати? Так міркували забиті, вбогі страдники і се спонукало їх до нової роботи, до нової муки. І колесо виробу овочів ішло рехтельно. Робочі робили день і ніч, рядчик заробляв великі гроші, управник ще більші, а сам закордонний господарь, захвачуючись вільними справами заходу, вкидав на „погані ласощі“, або в дикі хвилини палив на цигарки сотні кредиток, здобуті кривавою неволею, як він казав, Сходу.

Версти на дві від сеї показної цукорні розкинулася невеличка українська слобода. Осадившись на високім узгір'ю, вона далеко навкруги блищала своїми чистими, буцім для сьвята вимазаними хатками, облямованими рясними зеленими садками. Високі колодяжні журавлі велично здіймали в гору свої довгі шиї і гармоніювали і з дивним простором степів і з гордовитим летом духа українського народу. В такій же лагоді з округою були й високо зняті в небо блискучі хрести слобідської церкви, немов символ високого духового настрою, широких поривань до Небесного. З високости горбів, що на них розташувалась слобода, розгортав ся чудовий краєвид степів, де яскраво-золоте проміння сонця непримітно зливалось з розкішним рясом тирси в одній привабній, любій для очей картині. Куточок, словом, був чудесний. В сій-то слободі здавна жили козаки, нащадки Запорожців. Оселилось їх було тут не більш сотні, тепер стало декілька сотень. Але байдуже і про таку мализну, жили вони колись, буцім справжне

село: вибудували собі церкву, мали школу, заведену їх коштом з „ученою“ допомогою дяка, держали свого власного „юриста“ — писаря і т. д. Та не було й дивно, бо ніде правди діти, на порожняву кишень нащадки слобожан не мали рації жалуватись. Заробітки в них були тими часами гарні. Мандрували вони по всіх сьвітах з хлібом-пшеницею, розвозили сіль кримську, розсидали на продаж товар та вівці тонкововні, — і копійчина їх не минала.

Але так тягло ся не довго. Минули десятки літ, як вони осадились своєю слободою, і їх добробит став хилитись до занепаду. Явились залізниці — і чумацтво загинуло. Людности побільшало, ряд урожаїв збив ціну на зерно до нігича, потім явились неврожаї і багато пекучих потреб лишилось у козаків без заспокоєння. Ще пройшов час і економічна руїна почала їх обсягати й топтати так, як се робить ся поволі з усею Україною.

Але байдуже про се, вільна психіка слобожан настроєна була досить високо. Вони пам'ятали своє походження від „славного лицарства“, викохали собі самоповагу і гордовито тримались серед безладя крепацьких часів, дивлячись на гіркий стан невільних посполитих. Коли їх став посягати розрух, козаки почали зажурюватись, задумуватись над своїм станом, але втямити дійсних причин горя не могли. Вони чули, що їм нагрожає якийсь небачений ворог, пізнавали на собі його грізні пазурі, але відкрити сього ворога були не спроможні. І так з жовчю на серці, з злобливим настроєм і глухою погрозою в думках гаяли вони свої дні без жадної надії на майбутнє. Тільки дехто з них, не падаючи духом, ще бадьорив ся, але крім скептицизму від своїх сусід не стрівав нічого.

— Ні, мабуть уже нам не панувати, — чув він відповідь на свої надії. — Коли вже панам уривається бас, то такій голоті, як ми, нема що й сперечатись супроти долі; де вже його вичуняти від злиднів! Тут хоч би з голоду не вмерти.

В такім стані духа слобожане зміцнялись що дня то все більше. Убожество їх посідало все глибше, духовна рівновага хиталась без упину і громадська психіка шукала

в одчаю хоч якого небудь ворога, аби видити на него всю нагромаджену роздратованість. І той ворог явив ся. Одного разу слобожане почули, що сумежний з їх ланами степ запродано панови Доброрадовичу і що поруч з їх слободою буде збудована цукорня. Козаки спершу не поїняли віри і впевнились тільки тоді, коли на місце будуючого закладу почали возити возами цегли, а там стали мурувати й мури. Селяне стали тоді зразу в опозицію до заводу. На заклик іти робити до будови цукорні, вони відказали гордим небажаннем:

— Доси ще не були панськими наймитами, — казали вони закличакам, — сподіваємось, що й не будемо!

Горде призираство до нового закладу їх сусіди вони заховали й на далі, нагромаджуючи своє противенство все більш. Коли-ж цукорню збудовано, коли на неї юрбами почали пригонити чужоземних для слобожан робочих, а слідком за сям стали возами вивозити коштовний виріб цукорні, то ненависть козаків дійшла до останнього ступня.

— Так он-де хто воно тепер набуває сальце на тіло, — вимовляли вони, чуючи про казочний зиск володаря. — Он хто не людську кров, не рушаючи й пальцем. Ні, панове, не животіти вже нам і нашим дітям! Усе забере отся проклята „машина“!

Розумінне „машини“ було в них вельми широке. В него входила не тільки їх предківська супротивниця залізниця, але й заводи і фабрики, і взагалі велике господарство з землеробськими машинами. І ворожнеча до „машини“ напїла їх цілком. Близький ворог, в вигляді одної тільки цукорні, зруйнував крихту селянського супокою в пень: наочність сього ворога зробила те, чого за довгий час не могли зробити навіть крепапські надужитя. Та й не дивно: море тих надужить їх, козаків, не обходило; ся-ж цукорня, горда та пишна, була яскравим свідком суперечности праці та капіталу і навич доводила слабкість та невикрутність самих слобожан.

— Солодкий вік тепер мабуть починаєть ся, — іронізували вони іноді. — Хліба нашого за так-гроші купують, та й то не хотять, а цукору так ледве встигають наробляти!

І злоба проти „цукору“ та цукорників не давала їм спокою. Спекатись її вони не могли, бо предмет почуття завжди був на очах. Свисти, клуби диму, далекий гуркіт, крики, — все се мішалось у одну безладну купу і досягаючи очей та слуху слобожан, ворушило їх душу без краю. Зараза була неминуча! Іноді виходили бувало селяне в сьвято чи в неділю на край слободи, щоб поглянути на степову далечінь. Мовчки запалювали вони свої видатні люльки і також мовчки вдавались до насоложування красою округи. Здавалось, наче сон оповивав їх турботні думки і вкладав у них безпереривний спокій. Але така їх безтурботність стояла недовго. Їх увага мимоволі відтягалась від суто-вільного степу похмурим заводом, що часом і в сьвято провадив невтомну працю виробу.

— Бач ти, сила нечиста! — не витримував дехто з козаків. — І сьвято йому не сьвято. Свистить та гуде. Пє кров людську, — і нівроку йому!

— А що-ж йому таке. Не нас же питать стане! — відповідав другий.

— Сам гуля по заграницях, ти чув?

— Ще-б ні... Кажуть, здорово добра мантачить...

— На його вік стане! — втручавсь у розмову третій.

— Ого-го, ще й як!

— А здорово заробля цукорня... Ой, як здорово! Кажуть, що заробіткам з неї і переводу не буде...

— А чому й ні? Аби нашого брата було як найбільше, щоб своїм горбом оте добро виносити, а за зиском діло не стане!

— Се іменно...

— Дивіть ся, і до нас черга дійде... Заспіваємо й ми тоді гіркої.

— Е, то ще біс їх батькови підіждуть! Так і підемо кланятись, як-же!

— А що ви думаєте, як скрутить негода, то куди його дітнєсь?

— Та вже-ж не сюди, хоч чортови в пекло, а не сюди! Даватись отим харцизам на поталу? А щоб вони не діждали! — закінчив хтось із них спокійну бесіду розпаленим криком. І тоді ріжній огуді і проти панів,

і проти купців, і проти чого тільки не хотіло ся, не було кінця-краю...

І такі або в такому напрямі розмови вели ся що разу, ні трохи не вменшаючись, але виростаючи в своїому запалі що-мога більше. Особливу страву до сего западу давали їм ті часті дні, коли на завод приганялись нові батави робочих. Шлях до цукорні відкривав ся перед слобожанами на-віч і сі рухавки робочих було видко як на долоні.

— Ведуть уже нових, Науме! — казав хтось своїому сусіди, побачивши в низині юрбу гольтіпак.

— Ведуть — бач, яка отара! Ото наїдять ся цукру! — відповідав той іронічно.

— Бодай уже його не їсти! — промовляв перший і обидва починали думно задивлятись на ту юрбу небо-раків, що поволі чвалала просто до заводу, мов офіра перед своєю погибілю. Але слобожане могли розглядати „цукорників“, як вони їх звали, не лише здалеку. Що неділі приходили заводські в слободу прогулятись, чи то для якогось діла, — і кожний з козаків міг тоді на-віч роздивитись на їх дикість та вбожество. Особливо звертали увагу на се жартівливі дівчата. Непоказний вигляд заводських давав чималу страву їх іронії та сьмішкам.

— Дивись, дивись, Хведоро! — штовхала одна з дівчат другу показуючи на подорожних. — Бач, який кра-сень, аж тіло крізь штани сьвітить ся.

— Вже іменно! — реготалась у відповідь їй Хведора і додавала: — Ні, а ти поглянь на оттого, бач, як у личаках виступа, мов пан у сапьянцях!

— І не говори! Один краще другого: очи мов з картоплі, борода мов з лика, — патрети, одно слово! — іронізувала ще якась із них і довгий спільний регіт був нагородою сьмішливій дівчині та нічим незаслуженою карою для слобідських „гостей“. А сі гості, хоч і не розуміли української мови, але ясно бачили глумливий вираз на обличчях дівчат, виразно чули їх невпинний сьміх і, мов визнаючи їх лиховістну справедливість, ще нижче схиляли і без того зажурені голови. Картина людського приниження була повна!

За те відносини до сих „гостей“ з боку дорослих та поважних слобожан були і не такі пустотливі, як у дівчат, і далеко складніші. При погляді на робочих у них чулось разом і жалкування про сих бідолах, і якесь нехтування ними, і ледве примітне порівняння з їх долею будущої своєї. В наслідок сього був на-пів суворий, на-пів привітний їх одвіт на коротке привітання робочих, що приходили до них у слободу. Але ні в які бесіди з заохими вони не встрявали. Се робилось одначе не по якійсь безпідставній гордливості, — зовсім ні! Причина була иньша. Вона яскраво вияснялась у обопільних розмовах слобожан.

— Що нам з ними паякати, — говорили вони проміж себе, мов вибагаючись. — Певно-ж мудрощів жадних не вчуємо! А чути про їхнє жебрацтво не геть-то солодко. Старцювання і в нас досить!...

Причина була очевидна: слобожане не заводили з заводськими теревенів, боючись торкнути ся своїх ураз і викликати перед очима картину тієї своєї руїни, що вони всяким робом хотіли сховати навіть від себе самих. У них був жаль до сіром, але жаль, як видко, самолюбний!

Одначе бували години, що козаки виявляли до них і щире спочуття, але єї випадки бували і рідкі і цілком безовочні, хоча дійсно пронизувались щирістю. Сими випадками являлась смерть когось із запрацьованих робочих. Не винісши надмірного тягару пекельної роботи, офіри заводу часто тратили життя від раптової хвороби і на віки упокоювались на слободському кладовищі. Але се упокоєння було лише стосункове. Угонений за життя „цукорник“ відчував на собі ярмо призрацтва та неласки навіть і по смерті!

— Здох, собака! Скільки не доробив, а?! — бубонів управитель учувши про наглу смерть робочого. — І так завжди з отсими шкурами!

— Ех, похопивсь! — додавав і Жид. — Знов доведеть ся завчасно за ними вибиратись у дорогу... А тут діла, діла, чорт його бери! — І потоки докорів лились на нещасного трупа страдника, що їх заслужив менш усього! Лише слобожане, зачувши погребові гуки дзвона на своїй

дзвінниці, побожно здіймали шапки, хрестились і промовляли:

— Мабуть знов хтось із заводських! Царство йому небесне! Страдники вони безталанні!

Особливо-ж живо висловлювали вони свій жаль по вмерлому, коли домовина ставала їм видною. Сей щирий жаль був тоді надто натуральний. За труною сїромашного небіжчика не йшов ніхто; ніхто з рідні не проливав сліз по його втраті і лише жалкування слобожан оживляли мертву байдужість, що панувала навколо мерця. І такі картини ставали перед очима козаків усе частійше, а несвідома злоба де заводу виростала все видатнійше.

— Лихо се наше! — повторяли козаки, — та ще й яке велике лихо! Само йде і за собою десяток веде! Не буде йому, навісному, й переводу!

І слобожане були праві: лихо в вигляді заводу вибухало що хвилини. З сусідних сел почали приливати до цукорні безземельні селяне і так численно, що відгук радощів управителя долітав у своїому отруйному леті й до слобожан.

— От нахаба! Вже й наші туди йдуть! — розводили вони руками при такій звістці.

— Вже іменно, що скрута! Ох, дивись, Панасе, щоб і нас туди нечиста не запроторила! — жалкував бесідник.

— А не діждуть ся, каторжні!

І рядчик робочих дійсно ждав на них марно. Що разу, стрічаючись у слободі з козаками, зазивав він їх у найми і що разу отримував холодну одсіч.

— І чого ви не згожуетесь? Дивно се мені! — переконував він їх. — Невже-ж вам краще корписати оту землю і не мати нічого, чим одержувати рехтельно готові грошики? А як ви думаєте?

— Помітикуй більше, то може й зміркуєш те, що тобі дивно, — іронізували над Жидом селяне. — А нам з тобою не бути разом, от що ми тобі скажемо!

— Чи вам платня мала? — вдавав із себе незнайка рядчик. — Але-ж таких грошей ви ніде не мати-мете!

— Еге-ж, батьковн своєму розкажи, той може твоєї балаки й послуха!

— Ну, а коли вам платня здається малою, то в нас же й робота легка, чиста, — я вам вірно говорю!

— Тим-то воно так чисто й мруть у вас, — тільки й бачиш, як тягнуть людей на кладовище! А що, влучили?

— Дурні, необережні, того й мруть! — викручував ся Жид. — А ви з розумом, то до сего себе й не допустите!

— Улещай! Так ми тобі й поїмемо віри! Ти, дбаючи про свою кишеню, чого не наторочиш!

— Ну, що-ж, ниньки не хочете вірити, а опісля жалкувати-мете!

— За нас не журись! Краще подбай за тих, що отам їх мордують?

— Дбаємо й за тих, — як можна!

— Ото й добре! А тепер до побачення! — додавали селяне і розходились у-ростіч, лишаючи рядчика на самоті. Сей-же в отвертій саморозмові говорив про мужиків далеко менше чемно. Упертість слобожан вражала його глитайську душу надмірно.

— Ну й голота, ну й злидні! Ще й вони пирожать ся, а? Ну, стійте, прийде й мені слухна доба, тоді вже й я над вами покепкую! Вижену з вас сальце, залю очи солодким цукром... У, мужва гаспидська, тільки клопотів через них не обереш ся! — пускав він їм наздогін і відходив до дому з різними мріями про своє майбутнє. В привабних малюнках марилося йому, як йому не треба вже мандрувати геть кудись за робочими, як селяне з окружніх сел і слободи, — сеї клятої слободи, — цілими низками тягнуть ся за роботою на цукроварню; марилося йому, що через сю то справу ще більше срібла-злата нагромаджується в него по банках, що ростуть у місті збудовані ним власні будинки і що на них висить уже таблиця з написом „Дім почесного горожанина“ такого-то... Багато ще й иньшого марилося нашому рядчикови, і ніде правди діти, жадне з його маринь не було безпідставним!...

II.

В сій-то бідолашній слободі здавен-давна жив козак Андрій Корж. Від старого батька-чумака лишилось Андрію

добра не мало. Були тут і воли круторогі, вівці тонкововні, і коні прудкі; було й таке, що комори тріщали в него від зерна зібраного з розлогих ланів, що цілими горами підносились сіно, накошене по широких лугах. Та й не дивно: батько Андрія був чумаком не-аби-яким і роздобувати копійчину вмів хоч куди! Кинувши потім свій промисл, він охазяїнував ся на землі, і вмираючи все нагромаджене майно покинув єдиному синові Андрієви. Сей вдав ся в свого батька цілком: тихий, розсудливий та ощадливий, він став дійсним господарем заповідженого йому добра. Одружившись з багатою козачкою і наймаючи завжди декілька наймитів, він орудував своєю землею на всю губу. Завчасу обсіяв ся, завчасу збирав з поля хліб, гарно вмів його попродати і через те завжди отримував чималий зиск... Щасливий на заможність, він мав не менший талан і в родинному житю: гарна та жартівлива дружина дійсно скрашала йому жите, а тройко діточок доповняло тут його лагоду. Але змінна доля людська! Всі нещастя зубожіння, що оповили село, не минули й хазяїнуватого Коржа. Разом з земляками перебув він і неврожаї, і впадок на товар, і разом-же з ними побачив своєму добробиту невпинний кінець. Посів тоді нашого козака невпинний скрут! Полетіли з старих запасів на покриті господарських видатків заховані карбованці, розпущено наймитів, продано головні землеробські знарядя і сам колишній господар звів ся ні-на-що! Замість того, щоб доглядати часом за наймитами, він почав сам поганенькими плужками корписати землю, — але як її не колупав, а навіть на малу частину колишнього зиску не міг уже рахувати ніяк! Страшні пазурі бідуювання охоплювали його чим далі, тим більш, і все його становище в житю перевертали до гори дном...

Та що й казати, — переміна в усьому скоїлась над Коржем у-щерть і найвидатнійше відбилась на його вигляді. Перш бувало в сьвято вийде Андрій до добрих людей на бесіду і гарно було на него й подивитись: такого пана видавав із себе, що тільки держись! За то тепер!... Один жаль брав, коли позирали ви на його зношену, але з слідами минулої заможности одіж, на латану його

чумарку, на шкарбуни, що давно вже не бачили на собі дьогтю. Так, занепав наш Андрій зовсім і що року став підупадати ще більше. В той-же час, коли біля його слободи оташувалась цукроварня, і коли він мав 45 років за плечима, овоч того руйнування в його особі виявив ся вельми яскраво. З кремезного та ставного козака він обернувся у згорбленого, забитого вічною працею робітника. На виду йому відсвічувалась туга та безпорадність, на голові та вусах пробивалась завчасна сивина, хода була квола, нерішуча, — одно слово, видко було по ньому, що жите його притиснуло сутужно... І під тією вагою Андрій почував себе кецько. Сім'я в него була не велика, але вона піростала і се давалось йому в знаки надто. Треба було то одіжі, то харчу, то скасування недоплату, то ще багато иньшого, — на се все треба було грошей, а ті гроші гостювали тепер у Андрія не часто. Що його тут діяти? Що вигадати? Відповіді на се не знаходилося у його голові жадної, натомісь виростала розпука і безсило опускались у нього і без того запрацьовані руки. Не дивно через те, що стрічі з земляками та розмови з ними Коржа не визначались спокоем та веселощами.

— Ну, що? Погані справи? — питав часом Андрія товариш.

— І не питай! Такі погані, такі злиденні, що й говорити остогидло!

— Так, прогнівли ми Господа милосерного, оповила нас кара небесна! — бідкався бесідник, хитаючи головою.

— Дійсно, що на нас отсе наслано! Не повіриш, посадовив отсе буряки, — скільки я над ними поклопотав, скільки попанькався, і що-ж ти думаєш, — усе чисто пропало!

— То так... А он у Доброрадовича на заводі, — так хоч відсипай, — такий урожай ушкварено!

— Ну, от бач! От ти тут і міркуй! У пана так, а в мужика інак! Ну, як-же його тут мовчати, коли-ж несправедливість видима!

— Що-ж, не наша на те влада! Як, значить, нам призначено, так воно й мусить бути! А ти тільки мовчи та диш!

- Нічого сказати, веселе жите!
- Що-ж ти поробиш, треба терпіти. Се вже діло таке! А до речі, ти чув, що на заводі робить ся?
- Хай він завалить ся! А що таке?
- Було отсе якесь начальство, — роздивлялись там усе і казали, що писати-муть панови, щоб платні робочим приточив, — зглянулись таки й на тих сїромах.
- Зібрались таки! Ще-б не приточити... Тут сам живеш на-пів звіром, а там уже просто собаче житте!
- Тепер на цукроварні буде краще... куди!
- Та звісно... ще-б таки!
- Одно тільки погано, що управник як прочув про сей замір начальства, так розлютив ся, мов хижак, — став лупити робочих за всяку дрібницю.
- І тут не обійшлось без ка-зна-чого! Ну й харцизяка отой управник, — і як вони його доси не вкоськають, — тут просто аж руки сверблять.
- Еге, чом не вкоськають? А їсти, брате, треба їм, як ти гадаєш? Так тут багато не розходиш ся!
- Але щоб допустити себе бити? Та я ліпше з голоду здохну, ніж дозволю вчинити над собою таку наругу! — аж кипів від хвилювання Андрій.
- Обидно, що й говорити, але як на полиці нема й хліба шматка, то доводить ся й иньшої співати.
- Та щоб мене примусив хтось отак знижатись? Що ти говориш? Хто мене приневолить?
- Еге, хто! А сїм'я, забув? Се, брате, не жарти!
- „Сїм'я!“ Се слово мов блискавка осявало зразу захвилюваний мізок Андрія і також хутко погасало, лишаяючи йому на душі тільки чад якогось тяжкого спомину.
- Сїм'я! Ну, се що-ж... Е, та чорт з ними, з сими балаками, тільки себе марно збентежиш! — закінчав він розмову і швидко прощав ся з земляком, очевидночки вельми стурбований.
- То-то бо й є! Се, брате, не жарти! — напучуючи повторяв слобожанин і щось бубонючи чимчикував собі далі. А вражений його нагадом Андрій шматував ся тоді в тяжкому міркуванні без краю. Слово „сїм'я“ викликало в його уяві образи обшарпаних його дітей, не менш

задрипаної і невдоволеної ним дружини, і ще більш підкреслювало непоказне становище його самого. „Ох, доля моя нещасна!“ — закінчав він нарешті своє мізкування і, звісно, не помиляв ся в сьому ні крихти. Про сутужність такої речі, як сім'я, доводили йому не тільки „внішні обставини“, се-б-то земляки; далеко частійше приходилось йому впевнитись у дійсности того тягару в себе дома.

Се власне траплялось тоді, коли питання обходило деякі конешні видатки. Такими часами Андрій ладен був просто себе стратити.

— А ось і зима надходить, а в наших діток і кожухів теплих нема, — казала іноді Андрієви жінка його Катря.

— Знаю й без тебе, — відмовляв Корж з пересердем, вбачаючи в тому нагаді докір собі, — але де-ж його на се грошей узяти?

— Десь уже та треба дістати; через те й кажу, що слід промислити!

— Нема де, сама знаєш; а красти-ж не піду для сего! — зовсім уже сердив ся Андрій.

— Борони Боже, хиба я тобі для сего кажу про нашу нужду? Може позичиш де!

— І так у позиках сидимо, як у болоті! Ніхто вже не повірить, — треба спершу віддати борги.

— З чого-ж його віддаси?

— То-то-ж і є, що ні з чого!

— Може що продати можна? Товаряку якусь, або-що!

— Щоб самим уже зовсім повиздихати?

— Але що-ж його інакше подієш? І так горе, і так горе! Так краще вже як-небудь полататись.

— Роби, жінко, як знаєш; про мене хай воно хоч пропадає все, — пуття однаково ні з чого не буде!

— Сьвіте мій, горенько моє! І що я за нещаслива така вдала ся! І на що я вік свій дівочий занастила! О, ти доле моя проклятая! — починала тоді голосити Катря в відповідь на похмурі слова чоловіка і сповняла хату ще більшим сумом.

— Голоси! — глузував не знаючи що робити Андрій і мовчки вислухав очевидні вже докори жінки.

— Ти мене в-нівець звернув, ти мене в старчихи вивів, ти моє добро промантачив! — тільки й чути було з уст розпаленої козачки, в якій блискучим сявом марилося перед очима колишнє її дівування. Андрій терпляче вислухав весь потік жінчиних дорікань і дожидав ся її вгомону. Тоді він рішучо втручав ся до розмови.

— То ти кажи просто, — корову хочеш, щоб я продав, чи що таке?

— Звісно, корову! Без молока обійдемося, коли в хаті хліба нема!

— То так би й сказала! — закінчав Андрій розмову і незабаром сім'я лишалась без корови, єдиної своєї погодівниці. Але корову продано, деякі потреби задоволено, а цілковита недостача виявлялась незабаром у всій своїй повноті. Знов лунали тоді в хаті сумні розмови про те, що можна з господарства продати, знов починалась сварка та колотнеча і господарство Коржове тануло як свічка.

Та що я кажу „Коржове“? Те, що діялось у хаті в Андрія, повторялось, хоч де в чому й відмінно, і в інших хатах. Рух старцювання та занепаду обгортав їх усіх неодбійно. Слободське господарство розлазилося до споду і перед селянами відчинялась лише страховинна безодня, відкіля нагрожували їм незнані доси дивогляди — еміграція, заневолення, голод. Голод слобожане вже знали, з еміграцією вони сливе мирились, — і тільки заневолення, особливо в вигляді праці на заводі, одним натяком про себе розлютовувало їх гірдливу душу.

— Та швидче на Амур усі до чиста виберемося, чим скоримося якому грабителю панови або отому каторжному заводу, — говорили козаки і в їх думках панувала тверда рішучість. Але сказати про Амур лекше, ніж на него зібратись піти: се прекрасно розумів рядчик Жид і що часу робив ся сьміливішим з козаками. Він уже не тільки запрошував слобожан до роботи, але й грозив, що коли самі не прийдуть, то не дасть їм заробітку. Через се балачки межі обома сторонами робились де далі все злоблівші; особливо виявляв сю злобу Андрій. Байдуже про тяжкий свій стан, він загризав ся з рядчиком найбільше:

постійні спогади про колишню заможність зразу обурювали і без того малий спокій його душі, коли він бачив грубу рядчикову постать та чув його зухвалу з селянами річ. І в відповідь на ті речі, він у своїх гриманнях проти рядчика виливав усю жовч, що накипіла на серці. За те-ж і останній ладен був його зїсти.

— А ти, — обертався він у розпалі до Андрія, — хоч би й прийшов за роботою, то я тебе й дурно не прийму, так і знай собі, бунтарю!

— Знаю, знаю... Багато чести буде, щоб я в тебе прохав чогось... Піди ранійш умий ся!

— Ну, ну, побачимо, кому ранійш доведеть ся вмиватись та латати дірки на чоботіх!

— Не тобі, анахтемо, про се вказувати! — хвилював ся Андрій, у якого справді чоботи були з дірками. — Хоч і чоботи драні, за те крові людської не пю... А ти он яке черево випас нею!

— Ну-ну-ну, говори мені прикрости! Дивись тільки, щоб на тобі вони не окошили ся!

— Що ти думаєш? Боюсь я тебе? Плювати мені на таких, як ти! — дійсно плював ся Андрій і насунувши шапку на чоло зразу відходив.

— Злидень паршивий, щоб ти долі своєї не бачив! — посилав йому наздогін рядчик і також швидко вертав ся до дому, попсувавши тільки кров у розмовах із селянами. А доля таки справді не жалувала Коржа і без спонукань рядчикових. Крім того, що йому велось дуже погано взагалі, з ним скоїлось ще й нове нещастє. Раптово вмер п'ятнадцятилітній син, задавлений при рубанню деревом. Сей хлопець був надією всеї сім'ї і найулюбленим Андрієви, — очевидно через те, що втрата його мусіла відбитись на Коржеви дуже важко. Через смерть сина він ще більше підупав і матеріяльно й духово. Позичивши і витративши все, що малось на похорон хлопця, він занудьгував страшенно. Деякий час він ходив мов не при собі, потім трохи вичуняв, але з виду йому не сходила вже якась непорушна похмурість, що розливалась вавколо незрозумілу скорботу... Андрій мов задеревенів. На саме головне — іменно на господарство, він перестав звертати

всяку увагу. Перше бувало він усюди сам, — і хоч багато й ні при чому йому було поратись, усе-ж таки він порав господарську гарячку і метушив ся з одного місця в друге. То з сокирою, то з лопатою обходить він залатане своє дворище і скрізь було знаходить роботу. Там дещо заклепа, тут забє чи обтеше, — і так по трохи втримував від розпаду принаймні хоч двір. Ниньки-ж він перемінив ся цілком. Цілими годинами не бере в руки нічого, а сяде десь у кутку двору, дивить ся байдуже наперед і все про щось думає, думає без кінця.

— Андрію! Схамени ся! — покрикувала тоді на него з пересердем жінка. — Мені дров нарубати треба, а ти сидиш мов пень... Хиба-ж се можливо!

— Я нічого... се я так... на хвилину! — відповідав той, збентежений у своїх мислях.

— Добра хвилинка! Пів дня сидить баньки витріщивши! А тут їсти нічого...

— То тобі дров нарубати, чи що? — відмагав ся від неї зовсім уже відірваний від думок Андрій.

— А то-ж! Дурно-б не гавкала! — репетувала Катря, та вбачаючи, що чоловік почимчикував уже до дров, верталась угамована до хати.

Андрій брав ся до роботи, забував ся в ній на час, але потім знов наставляли для него дні, навіть тижні якогось задубіння. Справа кінчилась тим, що перетурбований Андрій став притчею всеї слободи.

— Що то, значить, побиваєть ся людина! — гуторили слобожане бачучи здалека придавлену постать Коржа. — От як узяв до серця загибель сина!

— Як раз! Син його засмутить отак! Баглаї колишні осіли, тим і ходить мов причинний.

— Хиба ти думаєш, що йому про сина байдуже?

— Звісно, що й син тут того... надав, конче... Але з лінощів він отак тупає та нічого не робить. Знаємо ми сі смутки!

— Воно може й справді так... Бо душа людська... о, багато в ній тьми, брате!

— Ніякої тут тьми нема! Видко все, як на долоні! Хиба-б то вже в людини совісти не стало, щоб бачивши

в себе таку нужду він став сидіти та байдки бити. А сей-же, бачиш, і пальцем не торкнеть ся ні до чого... Жінка бідолашна всі сили, кажуть, напружує, а він лодарь нічевем бавить ся! А то нудьга, — от іще вигадали!

— Та видимо тепер, що не нудьга! — згожував ся бесідник і сей присуд над Коржем складав ся таким чином поволі. А тим часом „баглаї“ посідали Коржа все більше. Він нудив ся і нудив ся без кінця. І без того хорий, він став хиріти що далі то примітнійше.

— Сьвіте! На що ти робиш ся похожий! — говорила йому іноді жінка. — Ти-ж хоч нас пожалій, ледащо! Коли-ж ти захворієш та пропадеш, то нам хоч у старці тоді виступай! Чи ти думаєш коли про се? Чиста напасть на мене безталанну!

Але й без хороби Коржа сім'я його дожилась так, що одного часу в хаті не стало чого й їсти. Все, що можна, було продано, заставлено, — лишалось тільки заставляти свої душі або робочу силу. Але перші не були потрібні нікому, а другої гордовиті козаки не хотіли запродувати самі. Таким побитом у хаті Коржа запанував одного дня самий справдішній голод. Сю страшну подію завважала з початку Катря, що встала в-ранці поратись біля печі.

— Доле моя, — кинулась вона раптом, — що-ж ми сьогодні робити-мемо! У нас-же хліба ні крихти, картоплини ні одної нема! Андрію, ти чуєш?

Андрій тієї хвилини саме вдягав ся. Почувши покрик жінки він нічого не сказав і тільки низше прихилив голову до долу.

— Ти чуєш? Я тобі кажу! — зарепетувала вже тоді Катря на всю хату.

— Чую! Чого ти кричиш? Дітей побудиш! — озвав ся тоді Андрій.

— Хай вони тобі повиздыхають усі! Ти краще нагодуй їх, чим отак патякати! Ич ніжний який удав ся!

— Хиба так-таки й нема нічогісінько?

— Що-ж се я жартувати з тобою замірилась, чи як? Звісно, нічого нема!

Андрій знов нічого не відмовив і на хвилину в хаті запанувала мовчанка. Але Катря перетяла її знову.

— Ну, що, надумав ся?

— Що я тобі надумаю...? Алже з неба не дістану!

— Що-ж се ти мені так відмовляєш? Я тобі діло кажу, а ти мов би й не розумієш, що се до тебе стосуєть ся! Ти тут господарь, так ти-ж і годувати нас мусиш!

— Чому-ж ти перш мені не сказала, що в нас незабаром не буде чого їсти?

— Я тобі не казала? Я тобі що дня гризла за се голову!

— Гризла... то правда!

— Ще й кепкує! О, харцизе ти окаянний! Тут душа на шматки рветь ся, а він у очи тобі ка-зна чим штрикає!

— Жінко! Ти не того... стримуй ся! Я лайки не потерплю!

— А що-ж мені мовчати на твої слова...? Я й так уже скільки літ поневіряю ся, у злиднях живу, долі не знаю! І все через тебе, все через тебе!

— Жінко! Що бо ти верзеш? Як се через мене? Дивись мені!

— А звісно, через тебе! Чому сидиш отут пеньком та нічого не робиш? У иньших селах по сотні приносять із заробітків, а ви й з місця не хочете зсунутись... Багато висидите! Так, думаєте, й перелякають ся вас у панів... не обійдуть ся без вас, як-же!

— То чого ти й порскаєш, коли знаєш, що без нас обійдуть ся? Значить, і добре, що ми не йдемо до них наймитувати!

— Ич як розбалакав ся! То й пари з уст не пустить, а тепер он які базіки розпустив! Се гарно! Особливо гарно, як черево порожне!

Андрій знову замовк і тільки махнув з призиетвом рукою. Побачивши се жінка, в-щерть уже розлютувалась.

— Що ти на мене махаєш, як на собаку! Що се тобі сьмішки, що я кажу? Та я на все село нароблю лементу, що ти сім'ї своєї не хочеш годувати! От що, коли так!

— Зроби тільки се, то я на віки від тебе відсахну ся!

— О, сьвіте мій! Але що-ж мені робити? Що мені діяти, коли на мене така напасть напосідає?

— Яка-ж напасть?

— Та напасть, що ти й копійки для сім'ї не заробиш, що ти душу мені отсим вимотуєш!

— Але що-ж я робити-му, скажи на милість Божу?

— Наймись.

— Куди? Тепер? У зимі?

— На завод наймись... Там приймуть. А не підеш ти, то я наймусь... От тобі хрест, що наймусь, дітей кину, а піду гроші заробляти!

— Здуріла баба! Просто таки з глузду зпала!

— Я здуріла? А щоб ти так дихав, халамиднику, як я дурна! Щоб ти сьвіта Божого не бачив! Щоб тобі в печінках ота дурість упала!

— Та не репетуй-бо, зроби ласку! Дітей розколош-каєш! — знов стримував її Андрій і його остороги були не марні. Діти справді посхоплювались і менше з них не розуміючи діла, почало плакати разом із матір'ю.

— Цить, скажене! — покрикнула на него Катря, але дитина залилась ще більше.

— От тепер і вкоськуй його! — вимовив Андрій і взявши шапку та накинувши сїряк посунув до дверей.

— Ти куди, чуєш? — визьвірилась на него жінка.

— А тобі що? Піду на село!

— Мені що? Так от слухай-же, коли ти не дістанеш їсти сьогодні, то побий мене Бог, коли я зараз же не піду на загод...

— Побачимо.

— Побачиш... Ну, гаразд! А вже як не пустиш на завод і примусиш мене отак поневірати ся без хліба шматка, то от перед Богом кажу, що колісь повішу ся тобі отут на воротах.

Андрій не відмовив нічого і серед жінчиних покриків вийшов на вулицю. На дворі був гарний зимовий день. Сонце тільки що вийшло на чисту блакить неба і розлило золотисті паруси по всьому неоглядному околі. Під тим промінням весь степ блищав білосніжним килимом, засипаним дорогоцінними дияментами. На дворі було гарно, зимовим побитом гарно! Але ся краса на душі Андрія відбивалась мало: в ній була пустка, темна й безпросьвітна без краю. Попередній випадок з жінкою пригнобив його

вельми тяжко і осадив перед ним цілий рій сумних зневір'я та міркувань. Серед тих думок гостро вирізувалось у його душі страшне майбутнє і ще страшніша теперішність. Ся теперішність ставала перед ним як грізна, гнітуча кара. Жахливі руки її все щільнійше присувались до Андрія і сей раптово мов бачив себе охопленим сутужними їх обіймами. „Ух!“ — кидав ся мимоволі Андрій від свого забачіння і нервово прискорював і без того швидкі свої кроки. Що вигадати? що вдіяти? Нічого визначного в відповідь на сї питання в голові у него не відшукувалась.

— Найнятись на завод? — на-пів глузуючи питав він сам себе. — О, ні! Швидче вмерти, ніж отак принизитись! Се вже остання річ, се гірше погібелі! — міркував він про себе і тим думкам не знаходив краю. — Але що-ж діяти? що діяти?! — з одчаєм питав ся він у свого розуму і чув одно: „Прохати, без кінця прохати!“ — Та чи се-ж можливо? Сором-же, всюди вже наборговано! — з новим одчаєм аж покрикував Андрій, але до сего останнього присуду схиляв ся слухнянійше. Все-ж таки свої люде! Ставши на сїй думці перебирав тільки в голові, до кого краще вдатись? „До Охрима!“ поклав він свій вирок. „У него ще нічого не прохав!“ І з рішучістю на серці почимчикував до Охрима. Поминувши з десяток хат, він зупинив ся біля одної, — цьвахованої, гарно вимазаної. Дійшовши до воріт та побачивши їх замкненими, Андрій переліз через перелаз і ввійшов у дворище. Біля комори в кутку хтось порав ся, але з-за накиданих дубків його ледви було видко... Андрій простував у хату, коли се на него метнув ся собака, що вибіг із-за комори. — Тю-тю! гаспидський! — крикнув на него Корж і схопивши з снігу ломачку почав обороняти ся.

— Рябко, геть, харцизяцький собако! — обізвав ся тоді й чоловік, що порав ся біля комори. — А, се ти, Андрію! Що так рано? — обізвав ся він до Коржа.

— Добрідень! — замість відповіді промовив той побачивши, що се й єсть самий Охрим.

— Здоров був! Ходи сюди! Бачиш, я пораюсь тут!...

— А що ти робиш? — говорив Андрій наближаючись до комори. — Мабуть латки на господарстві залатуєш?

— А то-ж, гринджоли поновляю...

— Що, роз'їхались?

— Звісно! Щоб у нас та не роз'їхались? Просто, брате, таке на нас зубожіння наполяга, що й дихати вже сили нема!... Он бачиш, які палаци! — і він показав сокирою на комори та інші належні до господарства будови, що були дійсною противулежністю гарній на вигляд, трохи не панській Охримовій хаті.

— Бачу, — обізвав ся понуро Андрій і на серці йому ніби щось шпигнуло. Йому чомусь здалось, що справа його з Охримом не вийде. „Зумисне про свою вбогіть закида, щоб легше було відмовити“ — подумав він про себе і від ще більшої тужливости не знав, на яку й ступити.

— А ти певно за ділом до мене? — не вгавав балакучий Охрим.

— А то-ж! Нам мабуть не до гулянок!

— То прошу витати! Кажі, що там за діло!

— Та воно і велике й мале у-купі... Борошенця хотів би в тебе попрохати, та картоплі з пів торби... Віддам, побий мене Бог, віддам!

— Гм... оттак штука! — понурив ся зразу Охрим. — Ну, що я з тобою робити-му?! Не повіриш, самі з хліба на воду перебиваємось... Йй-же Богу, правду кажу!

— Чому не повірю? Річ видима! Та може-ж таки хоч трохи там завалялось де борошенця, га? Знаєш, у мене в хаті так дійсно нема ні пилинки нічого. Позич, Охрime!

— Ні, не можу! — ще суворійше відказав Охрим. — Своє сьмітте порозсиаю, а як прийдець ся, — тоді де я збирати-му?

— Віддам, побий мене Бог, віддам! Зароблю і все до крихти виплачу... Тільки позич!

— Ні, не можу, зайвого в самого нема!

— Се твоє останнє слово?

— Останнє, вибач, брате! Я-б раднійший...

— Ну, так прощай!

— Куди-ж ти, Андрію? Поговоримо ще...

— Що його там говорити, коли дома ждуть з їжою! Прощай!

— Як знаєш! А то-б остав ся, пампушками почаствував би, що жінка напекла... Упертий який! — промовив нарешті Охрим, та бачучи, що Андрій відбившись від цюцька переліз уже через тин, знов удав ся лагодити свої гринджоли. А Корж тим часом з ображеним серцем сунув далі. „Нічого сказати, друзяка!“ — злісно думав він про Охрима і перебравши в думці всіх ліпших знайомих присудив удатись з тим-же проханням до Грицька Чута. Вдався до Чута, але з однаковим поспіхом. Вдавав ся потім і до Опанаса Верткого і до Петра Чулая, і до Молодиченка, — і чимало ще до кого, але всюди зустрів тільки суворе „нема“ і більш нічого. Ще звертати ся до когось за хлібом — не було вже ніякої радії: всі иньші або були такі-ж убогі, як і Корж, або хоч і багаті, та до нього неприхильні. І від свідомости про своє невикрутне становище Андрій зовсім збив ся з пантелику.

— Сьвіте мій! Що-ж се нарешті таке? Невже-ж отсе доводить ся пропадати?! — скрикнув він утративши цілком духову рівновагу і хитаючись від хвилювання почвалав у сьвіт за очі... Згубивши всякі надії на земляків, повний враженого самолюбя і разом у-щерть пригноблений одчаєм, Андрій ішов і заточував ся іноді мов паний. Вигляд його був надзвичайний. Шапка збилась на бакпр, сїряк від лажіння через тини розстебнув ся, волосє з-під шапки розпатлалось. Він ішов усе вперед та вперед не спиняючись і не бачучи перед собою нічого. Очи його невиразно були втоплені кудись у просторінь, без огляду на те, куди і як він мусїв іти. Ноги, мов не корючись йому, що разу встрявали в замети та ярки, але Андрій завважав се лише тоді, коли далі йти було годї... Тоді він гримав незвісно на кого, вибирав ся на певну стежку і знов провадив свою чудну, трохи не божевільну путь...

— Здоров був, Андрію! — окликали його по дорозі слобожане, але рідко кому з них відповідав на привитання затурбований Корж. — Що се з ним, чи не здурів часом? — гупорили ображені земляки. Але сих уваг Андрій не запримичав так само, як і привитань. Він і не счув ся,

як вийшов аж геть за слободу і перестав збиватись з дороги. А перестав, бо вийшов на вибитий шлях просто до цукроварні... Незвісно, куди-б він і зайшов, коли-б його не окрикнув за спиною якийсь знайомий голос...

— Андрію, Андрію! Почекай!

Спершу Корж сего голосу не вчув, але після повтореного покрику він кинув ся мов опарений і зразу спинив ся.

— Га? Що таке? — озвав ся він і миттю обернув ся. Перед ним стояв заводський рядчик Жид.

— Здоров, Андрію! Фу, на силу тебе догнав!

— Здоров! А що тобі треба від мене? — зовсім уже очунявшись спитав Андрій.

— Як що? Ти-ж на завод ідеш до мене? — ласкаво викладав козакови рядчик і в його словах не було й смуги давньої злобливості на Коржа.

— Ти-ж до мене на завод? — повторив він ще раз. — То ходім разом!

— На який завод? Що се тобі приснилось? — гостро відмовив йому Андрій.

— А хіба ні? А я думав! — розчаровано протягнув рядчик і перетяв свою мову.

В його серці знов закипіла стара злобливість, але він ще стримував її.

— Мало чого ти не думав! Не завжди й по твоєму виходить!

— Сердитий ти, Корже! Ну, й чого ти так проти мене вибрикуєш? Я-ж тобі добра зичу, допомогти тобі хочу, а ти мокрим рядом на мене напосідаєш! — підлещував ся до Андрія рядчик.

— Ти мені добра хочеш? Іменно! Ззів би мене з'уздом, коли-б міг! Горба тобі мого треба, — так і підсипаєш ся!

— Чудна людина! Ніяк до тебе й не приступиш ся.

— Та чого тобі треба? Чого ти причепив ся до мене? Скажи мені на милість Божу? Йди своєю дорогою!

— Чого я причепив ся? Ну, хай причепив ся... Але чого? Слухай, Андрію, адже діла в тебе дуже погані!

— Тебе се не обходить!

— Та ти тільки скажи мені, — погані, чи ні?

— Ну, погані, та що з того?

— Погані? Прекрасно! То треба, щоб вони стали кращі, так?

— То для сего треба на завод твій поступити, еге-ж? Знаєш, що я тобі на се скажу? Іди ти до бісового батька! От що!

— Ох, згожуйся, Андрію, краще буде! Зараз дам гроші за місяць вперед!

— Іди ти геть, спокусителю!

— Ох, згожуйся! Як чесна людина говорю!

Андрій відмагався з запалом. В мові його до рядчика чулось незаховане призирство. Але щось перешкожало йому відійти від рядчика зовсім. І не те, щоб на душі його буяла якась боротьба, — далеко ні! Він лишався для розмови лише через те, що несвідомо для себе мав у ній полекшу від тяжкої скрути, що висіла йому над головою.

— Ну, от ти вважаєш себе за розумну людину, — адже так? — сам навіть зачепив він рядчика.

— А що тобі до того?

— А от що! Як би ти кинув свою віру, що-б тобі заспівали твої земляки, як ти думаєш?

— І що се за питання?

— Еге, кривийся! Отак би покривило й мене, коли-б я зламав свою честь та зрадив нашим людям...

— Що за честь! Що за зрада така? І ти думаєш, що ти своїм людям цікавий?

— А хиба ні? — промовив Андрій, але вельми нерішучо. Перед його уявою пролинула картина недавнього випадку з земляками і він у душі потривожився. Але рядчикови не виявив сего ані-же!...

— Так цікавий, як собаці ціпок, от що я тобі скажу! — з запалом аж покрикнув Жид. — Вони тільки тебе дурять, а самі з твоєї убогости глузують!

— Еге-ж, розкажи кому иньшому!

— Вірно говорю, щоб я здох, вірно кажу... Не віриш? Жаль мені тебе, ох, жаль, Андрію!

— Начхать мені на твої жалощі, от іще вигдавав! Розпустив тут балаки свої, не чули буцім таких, як ти! — бурчав на него Андрій.

— Ох, а ти знаєш, чого мені жаль тебе? Що вони збивають тебе з заробітком! Ти думаєш, чого земляки твої не йдуть? Ну, скажи!

— Дивне ти в мене питаєш... Того не йдуть, що з роду-віку нікому не підлягали, що вивчились себе шанувати, та й тепер не хочуть падати до ніг отаким песиголовцям, як ти! Ось чого не йдуть! — закінчив свою чулу промову Корж.

— Еге-ж, утяв до гапликів! А ти лазив до них у скрині, — ну, скажи, лазив? Не лазив, то то-ж бо й є... А заглянув би в них, так і знав би, що то воно за причина?

— То думаєш, грошей там напхано? — перепитав Андрій.

— Я певен в сьому! Тим-то й не йдуть у найми, що є з чого пельку запихати! Тільки що не говорять про се нікому. Звісно, вони не дурні! Знають, що треба мовчки держати, бо інакше все сусіди випрохали-б!

— Як раз! — знов робив одсіч Андрій, але сього разу ще слабше. — Де-ж таки, справді: хліба, приміром, нема в Охрима, а пампушками частуватись кличе! Ся думка блискавкою осяйнула мізок Коржа і осадила в ньому чимале зневіре. Він зразу занепав духом, але в купі з тим і розлютував ся. „Як його сьміють дурити, його зневажають і на се пальцем показує якийсь драпіжник рядчик? Ах, вони каторжні!“ подумав він раптом і в душі його все перевернулось. В ньому піднялась злість проти земляків, проти всего на сьвіті і поперед усього проти сего ненависного рядчика.

— А йди ти до біса! — раптово гукнув він на рядчика і миттю рушив до дому. Той не сподівав ся такого звороту. Він думав, що зовсім уже довів Андрієви правду своїх слів і навіть рахував на перемогу. Ся-ж несподівана роздратованість збила його з путя зовсім.

— Ну й запеклий! — тільки й устиг він вимовити не то з дивом, не то з пересердєм. І побачивши, що Андрій відійшов уже за далеко, щоб з ним знов розпочинати якісь балачки, поволі почимчикував до заводу. А Корж тим часом простував до дому. Дорога його назад не була одначе такою, як ранійше. Тепер у душі його було ясно.

Становище його серед слобожан відкрилось йому в усій своїй яскравості. Страшна, невимовна злість опановувала всю його істоту, шматувала її на частки і не покинула навіть тоді, коли він доплентався до своєї домівки. З почуттем роздратованості та одчаю ввійшов він через замети снігу в хату. Ввійшовши він скинув із себе обмерзлий сідор, шпурнув його в куток і сів на ослоні. В хаті дітей не було. За столом сиділа сама Катря і щось шила. Очи її втоплені були в низ, але по мокрим віям видно було, що вона тільки що плакала. При вході Андрія в хату вона скинула на него очима і в них відбився промінь надії, але коли Корж сів собі в кутку і з злобливою байдужістю почав мовчати, по виду жінки знов забігали смуги незадоволення. Ніякова тиша тяглася не довго. Перша зірвала її жінка.

— Ну, що? був десь? — спитала вона, не дивлячись на Андрія.

— Був скрізь.

— І що-ж?

— Нема нічого!

— Як? ніхто нічого не дав?

— Ніхто! Кажуть: нема... Брешуть, собаки!

— Горе-ж моє, горе! Ну, що ми тепер робити-мем? Га!

Андрій на се не відмовив нічого.

— Що робити-мем? Ти чуєш?

— Я-ж по чім знаю?

— Кому-ж про се знати? — скипіла жінка.

Андрій на се тільки махнув рукою.

— Махаєш?! Щоб тебе до віку, харцизе, махало! Щоб ти щастя до віку не знав!

— Жінко! Замовчи!

— Ти мене з сьвіту зводиш, а я мушу мовчати? Ні, вибачай! Я не наймичка твоя! А що ти тепер гірш наймита, се скаже всякий! От що!

— Жінко, не порскай! Затримайся!

— Де-ж пак злякала ся! Плювати мені на тебе!

— Жінко!

— Жінко, жінко! — передразнила його Катря. — Коли знаєш, що є в тебе жінка, то знай же, як і годувати її!

— Ну й уредна!

— Сам ти уредний, харцизе! Їсти мені подавай, окаянний! Дітям їсти давай!

— Ах, ти гадюко проклята! Та я вбю тебе, коли ти мені хоч слово ще промовиш! — у нестямі закричав Андрій і схопив з долівки макогона.

— Убеш? Убивай! Краще вмерти, ніж оттаке жите провадити! — зарепетувала ні трохи не злякавшись жінка і почала голосити. Корж кинув тоді до долу макогона і сплюнувши знов замер у тяжкому мовчанню. Бачучи таку байдужість чоловіка, Катря розлютувалась тоді в-щерть.

— Сидиш, мовчиш, мов се тебе й не обходить! Ну, добре! Їж мене, пий мою кров! Я голою зостанусь, а дітей своїх голодними не облишу... Ти-ж, халамиднику, сиди... сиди, коли не маєш на душі сорому... Але знай, що як завтра ти не наймеш ся на завод, то я з дітьми переберу ся до батька!

За сими словами Катря кинула на стіл шитво, метнулась до скрині і вийняла відтіля сьвяткову свою спідницю, — пишну, останню спідницю!

— Бачиш, остання! І все через тебе, тільки через тебе! — з одчаєм у голосі закричала на Андрія Катря, тріпаючи в руках спідницею і почала вдягатись. Вид у Андрія при сих словах, видимо, затремтів, але він нічого не сказав і тільки відвернув ся.

— У, сидиш, бусурмене, щоб тобі заціпило! — гукнула врешті жінка і забравши спідницю вирушила з хати. Через пів години вона повернулась уже без забраної спідниці, але з запасом хліба, квасолі і такого иньшого. Але вернувшись до дому вона Андрія вже не застала. Сей вернув ся до дому тільки пізно у вечері і зараз-же ліг спати нічого не відмовивши жінці на запросини її попоїсти. Лягла тоді ображена й Катря, але довго ще не могла заснути: її часто будили якісь безглузді розмови, що провадив сонний Андрій і в яких чулась то погроза комусь, то проханне ласки і якогось прощення... Так, ся довга зимова ніч була очевидячки для Коржа невимовно довгим стражданням...

(Конець буде).

НА ЗАВОДІ.

НАРИС

Ів. Стешенка.



III.*)

Благословилося на сьвіт. Над землею вставав сірий зимовий ранок. Але тумани якось мляво зсувалися з повитого ними неба і поринали в сірій далечині. Сонце очевидно вже зійшло і крізь туман, що поводі білійшав та рідшав, амарантовими стрілками почало пробиватися проміння, але весь краєвид був окутаний ще пів-прозорою пільмою. На дворі віяло гострим холодом та непривітністю, і ся стилість передавалась і величньому степовому заводу. Похмуро вирізував ся він серед одноманітності снігового степу, навіваючи журні думки, невеселі міркування. Від него несло на сьвіт якоюсь мертвотою. Але на самому заводі не було так мертво, як здавалось. Навпаки, життя, хоч і надмірно важке та огидливе, буяло в ньому в усій своїй силі. Часом гуділи товетоголосі гудки, грюкали важенні колеса паровиків і без кінця-краю снували з одної будови в другу численні робочі. Так було в середині заводу; але з-окола панувала лиховісна тиша. Навкруги цукроварні не видко було ні душі і тільки біля величезних дверей контори притулилась у затишку купка людей. По вигляду їх видко було, що то селяне і до того надто

*) Гл. кв. VII, стор. 8—35.

вбогі селяне. Сіряки їх були латані, на ногах діраві шкарбуни, за плечима привязано торбинки, очевидячки, з усяким рямем. Вони на щось чекали і від холодного повітря кламцали иноді зубами та підтанцьовували на одному місці, щоб нагріти задубілі ноги.

— Що се він не йде! Вже-б час! — нудливо промовив хтось із купки.

— Як не час! Вже робота відколи править ся! А він як пан вилежуєть ся! Добрий рядчик!

— Не бійсь! Він зрядить ся! Не ми-ж йому потрібні, а він нам! Знає, що ждати-мем!

— То правда! А ви здалеку?

— Верстов з трицять буде! З Мачух, коли знаєте!

— Як-же! Ще-б не знати!

— Що-ж, — і в вас погано? Не солодко?

— Не мед, — що й говорити! Все чисто село так і розлазять ся по заробітках! Тут наших теж чимало!

— Кого тут нема! Ох-ох-ох, горе наше невихідне! Отак цілий рік і пробеш ся, — з землі до заробітків, а з заробітків до землі, — пуття-ж усе одно ніякого!

— То правда, ладу нема в нашого брата! А як, через віщо? Хоч голова тобі лусне, а не вгадаєш сего з роду! — промовляв хтось з журбою і вся кумпанія починала то з зітханнем, то роздратованнем обмірковувати причини свого певного зубожіння.

За пів години сумних їх балачок в кінці заводських мурів появилась чиясь невеличка постать у футрі і теплій смушевій шапці. „Рядчик!“ — гукнув хтось із юрби, завваживши людину в футрі.

— Ну, ти знаєш? — загомоніли голоси, теж запримитивши рядчика.

— Ще-б ні, бували вже ми тут не раз! — значно вимовив той, що озвав ся першим. Рядчик врешті наблизивсь. Скоса озирнув тих, що стояли в юрбі попереду і коротко спитав: — Вам чого?

Селяне зняли шапки, поздоровкались і декілька голосів вимовило: — До вашої милости.

— Так ступайте за мною! — теж коротко відрізав рядчик і попрямував до дверей контори. Але надійшовши

до східців танку, він ненароком кинув погляд узбіч і спинив ся.

— Андрію! Се ти? — здивовано вимовив він зразу.

— А хто-ж? Звісно я! — суворо вимовив той, на кого рядчик звернув увагу і втопив очи до долу. Се був Корж, — похмурий, з тугою на обличчі, з хмарою в блискучих очах. Вид його ще більше змарнів і носив очевидні сліди якоїсь духової бурі, важливого перелому.

Рядчик аж просіяв від несподіваного вдоволення.

— Отсе прекрасно, вельми гарно! — почав він хвалити Андрія. — А я так і думав, от прийде Андрій! І повіриш, навіть містечко тобі добряче зготував! От побачиш, яке славне!

Андрій на се тільки махнув, по звичці, рукою.

— Що, не віриш? — сказав рядчик, примітивши сей жест. — Ну, так сам побачиш, тоді ще дякувати-меш! Так ходім, люде добрі, до контори! — обернув ся він до всіх разом і юрба слідком за ним рушила в широчезні двері будинку. Всі вони вступили в сіни, а з сіней рядчик увійшов у велику господу, сказавши людям чекати, поки їх не кликати-муть.

Господа, що в неї ввійшов рядчик, мала вигляд дійсної канцелярії. Побіля стін були розставлені дзиглики, серед господи стояло декілька столів-конторок, а в самій глибині сьвітлиці — простий стіл, але вкритий гарним сукном з різними на ньому причандалами до писання. За всіма конторками сиділи людці і щось строчили; за столом містив ся грубий, в золотих окулярах чоловік і пильно задивляв ся в велику книгу. При вході рядчика він відірвав ся від читання і навіть зняв окуляри. Жид тимчасом роздяг ся і попростував до стола, відповідаючи на привітні здоровкання тих, що сиділи за конторками.

— Петру Івановичу моє пошанування! — уклінно привитав він добродія, що сидів за столом.

— Добридень! Що новенького? — відповідав той простягаючи два пальці і взагалі виявляючи до него недбалість.

— Що-ж вам сказати новенького? Нічого особливого немає! От робочих вам привів іще, пане управнику!

— Багато, а? — питав той не просячи навіть рядчика сідати.

— Нічого! Купка чималенька!

— То гаразд! Треба, значить, їх записати!

— А я от скажу! — метнув ся рядчик до дверей і звелів, щоб селяне по черзі входили до вказаної їм конторки. Селяне почали входити і записуватись, а рядчик знов надійшов до Петра Івановича і завів з ним розмову.

— Ви дозволите сісти? — спитав він його насамперед.

— Зробіть ласку! — відмовив управник закурюючи папіроску. Рядчик сів присунувшись ближше до стола і паякав про всякі дрібниці. Управник слухаючи його оглядав селян і тільки инколи кидав рядчикови декілька незначних фраз.

— Ох-ох-ох! — бідкав ся між иньшим рядчик. — Незабаром і весна, знов прийдесть ся чорт-зна куди теліпатись за отсим лахміттем! — з призирством кивнув він на одного з селян.

— Що-ж, Янкелю, ви так зітхаєте? Хяба вам се неприємно? — заговорив тоді й управник. — Адже-ж за сі клопоти і в кишеню перепадає чимало!

— Де там! — нещиро зітхнув рядчик. — Не той уже народ тепер стає! Все хотять більшого та кращого, — так тут, знаєте, не багато і в кишені зостанеть ся!

— Так я вам і повірив! А в місті хто нового дома прикупає? га? Ви думаєте, що я й не знаю? — єхидно промовив йому управник.

— І що ви говорите? І де ви чули се? Далєбі, що вам неправду сказано!

— Як-же, розкауйте! Сам продавець мені говорив про се! А що, влучив?

— Ай-ай-ай! І що то вам понаказувано! От люде завдрісні! Не можна й копійчини зайвої придбати, щоб зараз не задзвонили про тебе і те й друге... Сказано, завидющість!

— Так!... То се значить неправда?

— А конче! З чого я ті покупки робити-му? Звісно, не цілком правда!

— Не цілком? Ну, хай буде по вашому! А от до речі: ви недавно були в місті, не чули в подробицях про крадіжку в казначействі? Ви се муєте знати!

— Як-же, помилуйте! І я вам скажу, що се за діло, ай-ай-ай, яке діло!

— Ну, ну, повідомте!

— З радістю! — захопив ся рядчик і розпочав не геть-то красномовну повість про урядовий скандал у місті. Управник слухав його досить уважно, але тимчасом позирив і на прийдешніх своїх робочих, що ніяково топтались перед конторкою, відповідаючи на різні запитання писаря. Записування селян сливе скінчилось; одним із останніх був Андрій. Непевною і хитливою ходою надходив він до конторки, де записувались його товариші. В очах його сьвітив ся вогонь очевидної роздратованности, що иноді то потунав, то займав ся з ще більшою силою. Разом з тим на обличчі його лежала глибока похмурість. Управник мимоволі спинив на ньому свій погляд. „Що се за розбишацька пика?“ — трохи не в голос спитав він у свого бесідника вказуючи очима на Андрія. — „З таким харцизом спіткнутись на самоті не дуже то безпечно! А, як ви думаєте?“

— Ви про сего? Так, се людина кремезна! І, знаєте, слобожанин!

— Слобожанин? Он як! — протягнув управник і чогось ніби розпалив ся. — Що, і ви, голубчик, запитали вже до нас? — обернув ся він з глумом до Андрія. — Чому-ж ранійш сего зробити не догадали ся? А?

Андрій на се питання не відмовив нічого і стояв мовчки.

— Мовчиш? Ех, ти, вірлоокій! Сальце спустили дома, а тепер приходите до нас його нагулювати. Ну, дивіть ся-ж тут мені! Лінощів щоб і заводу не було, не то зараз геть! Чув?

— Чую, звісно! — суворо відмовив Корж.

— То-то-ж! У мене ви станете шовковими! Ну, гаразд, — твоя-ж фамілія як?

— Корж, Андрій Корж.

— Андрій Корж? Що таке! Сю фамілію я ніби десь чув? Ви не знаєте, де я міг її чути? — обернувся управник з питанням до рядчика. Сей щось прошепотів йому нишком.

— А, так отсе він і єсть? — сердито дивлючись на Андрія проговорив управник і додав ще сердитійше: — Ну, дивись мені, Корже! Я чув про тебе, що ти перший заводяка та бунтарь! Коли ти й на сахарні будеш таким, то застерегаю тебе заздалегідь, — за найдрібнійше намовленне робочих карати-му без жалощів! Розумієш?

— Та розумію! Тільки який се вам дурень наказав про моє бунтарство? Се чисті брехні! — суворо відповів Андрій.

— То вже не твоє діло про се паякати! Ти тільки пам'ятай, що тобі свіжо сказано, а до иньшого тобі зась! Се для тебе ясно?

На се Андрій не відмовив нічого; але тільки в очах йому блиснув новий вогник злобливості. Се не минуло пильної уваги управника і він, обернувшись до рядчика, спитався з явним роздратуванням:

— А може його й зовсім не приймати? Бо як почне він отут сколот чинити, то й раді тоді не будем!

— Ні, на віщо! — поблажливо вступався за Андрія рядчик. — Ранійш, то він справді був того... а тепер уже не те... ні, його можна прийняти!

— Ну, дивися-ж! Ми тебе приймаєм! але-ж як ісчишиш ти якийсь бешкет, то вже такого задамо тобі хльосту, що й небу стане гаряче! Ото-ж май собі! Ну, запишіть його! — вдався він потім до конторника.

Врешті селян позаписували.

— Готово! — оголосив управникови конторник.

— Так треба, значить, відпровадити їх на роботу! — мовив управник і встав з місця. — Я йду, ви мене почекаєте тут? — обернувся він до рядчика.

— Звісно, раднійший!

— Так підждіть! — сказав управник і вийшов з господи в сїни. Там з гомоном дожидалась уже його позаписувана юрба нових жертв.

— Ну, виходьте! Підем на сахарню! — обернув ся до них управник. Купа селян сунулась до дверей; управник надів футро, вийшов слідком за ними і повів їх у саму пастку заводу. Один двір останнього, що довелось по ньому йти селянам, мав уже лиховістні ознаки прийдешньої важкої їх роботи. Сріблястий степовий сніг тут був обернений в грудки холодної багнюки. На ній розкидані були запасні заводські прилади, — колеса, чавуни, маховики і т. и. Все се лежало цілими купами, — видимо відкілясь було привезено і укладкою його в величезні заводські комори займало ся декілька робочих. Загледівши управника, вони пошаркували його і вклонились. Управник не дивлячись на них швидко йшов тимчасом до дверей самого місця праці. Наближаючись до головного заводського будинку, селяне здалеку вже чули гомін, що долітав до них через зачинені навіть шибки вікон. Коли-ж управник відчинив перед ними двері і селяне, почувши управникове „ступайте сюди“, вступили за ним у величезну просторінь будинку, то від гуку і надзвичайної картини вони раптом остовпіли. В різних суточках будови гуділи великі паровики; весь простір був закутаний тонкою парою від гарячої рідини казанів, і в сій прозорій імлі пів-голі, в лахмітті, мов примари, снували червоні від спеки робочі. Одні з відрами, другі з великими кілками, треті з кошавками та торбками; всюди видко було метушню, з-окола нелагодну, але навсправжки скермовану одним доцільним зарядом. Остовпінне новоприйшлих селян кинулось у очи управникови. „Ви-ж чого стали?“ — гримнув він на них, — „не бачили з роду заводу? Надивитесь іще до схочу! Ступайте!“ Мов обліті холодною водою селяне схопились і кинулись слідком за своїм поводитарем. Два дозорці підскочили до него з низькими уклонами.

— Доброго здоровлячка, Петре Івановичу! Доброго ранку! — гомоніли вони надійшовши до управника.

— Здорові були! — відповідав їм останній, але руки не подавав. — Ну, що, все гаразд?

— Слава Богу! Все, як слід!

— Так! А п'яних нема?

— Боже борони! От тільки слабих так чимало! І що з ним робити, — просто не прибереш розуму, — так з ніг біля роботи й валять ся!

— Пусте! Не можуть працювати, то хай геть ідуть, що з ними говорити? Такої наволочі скільки хочете, можуть вам пристачити! Отже бачите! — показав він на приведених селян, що з тугою на серці вислухали невеселі для них розмови управника.

— Се все нові? — спитав один із дозорців.

— Все! Ото-ж візьміть і приткніть їх куди знаєте!

— Ну, ходім, ви! — обернув ся дозорець до селян і разом з ними посунув у саму глибину величезного заводського займища.

— А ми теж ходім! — що й як! — вдався управник до другого дозорця і посунув з ним розглядати лад і становище праці. Рух його по сахарні був рухом справжнього пана по своїм маєткам. Бундючно йшов він поміж рядами робочих, що низенько йому вклонялись і пильним оком задивляв ся на кожну дрібницю виробу. Від його уваги не уникало ніщо: ні необережний виступ робітника, ні його повільність, ні навіть нещасливий якийсь вчинок, що робив шкоду тільки самому робочому. В такому разі він вибухав докірливим гриманням і постійними погрозами прогнати з місця всіх і кожного, що дійсно й робив часто-густо. Суворий до своїх служебників у доброму гуморі він підчас якогось незадоволення або сердитости робив ся просто страшним. Тоді на заводі тремтіло перед ним усяке. Кожний тримав ся надзвичайно обережно: дивив ся за своїми рухами, хапав ся виконати найменший наказ управника і найгіршу лайку від него зносив терпляче. Але й при такому захованню та пильности робочі не були зовсім безпечні від неприємности з боку управника: рідко обходило ся без того, щоб сей не розбив комусь зубів або просто не надавав ляпасів. Звиклий до бійки за часи офіцирства управник робив се зовсім спокійно, а перелякані робітники мовчали завжди. Через се саме бешкети управника не кінчались для него нічим, а навпаки в самих робітниках виростала якась надзвичайна перед ним похливість. За теж робітники і дозорці, старші й нязші не

любили його страшно. Ріжниця була тільки та, що старші, як наприклад, дозорці, висловлювали свої почуття до управника голосно, а прості робітники більш мовчали; ненависть же у тих і других була однакова. Сам управник, звісно, знав хоч би через шпівнів почуття до него службевників, але йому було байдуже. „Хиба від таких собак можна ждати чогось доброго?“ — говорив він іноді в колі своїх знайомих. Сьогодні одначе управник не був роздратований нічим. Через те він обходив робочих спокійно і пріскинав ся за всяке ка-зна що досить стримано, але все таки пріскинавсь. „Як вони в вас помалу повертають ся, просто як ведмеді!“ — докоряв він дозорцеві.

— Се, бачте, вони для привитання вас на часинку спивняють ся, так воно й здається, що ніби повільно роблють.

— У вас на все виправдання знайдець ся! — незадовольнено буркнув управник і посунув мовчки далі. Розгляди його поки що були досить спокійними і лишались би може й на далі такими, коли-б справи не попусував несподіваний, хоч і пустий випадок. Підчас управникового руху по заводу налетів з боку робітник з відром і до болю зачепив ним управника по носі. Сей зразу аж підскочив на місці. „Паршивцю! повилазило тобі, що ти не бачиш, куди преш?“ — загримав він на бідолаху, що миттю спивнив ся і щось прошамотів у своє оправданне.

— Та я тебе, падлюку, в три вирви прожену відсіля, щоб ти знав, як тут треба поводитись! У, голово-тяпе! Геть далі! — закінчив він свою лайку і хотів уже й сам рушати вперед, коли спивнив ся від раптового гуку. Робітник, чи передяканий словами управника, чи ніяково повернувшись, випустив із рук відро, що з грюком упало до долу і викинуло всю, що була в ньому, рідину. Побачивши се неохолодий ще управник розпалив ся зовсім і з кулаками накинув ся на робітника.

— Ах ти, животина! ах ти, розбійнику! Так ти бережеш господарське добро! На-ж тобі за се, на! — закричав він на него і відпустив йому декілька ляпасів. — Штрап з него, харциза! — гукнув він після сего і роздратований пішов далі.

— Се просто неможливо! — почав він тоді репетувати дорогою. — Беш ся з сими падлюками, гризеш ся з ними і ні дявола не виходить! Я нарешті з вас буду штрапи за те брати! — сердито кинув він останні слова дозорцеві.

— Чим-же ми винні, Петре Івановичу! Сеж просто випадок! — звиняв ся той.

— Тим винні, що не доглядаєте за ними, що розцускаєте їх падлюк! — гримнув знову роздратований управник і сердито дивлячись перейшов на другий поверх.

Андрія тимчасом приставлено до казана з гарячою рідиною: він мусів дивитись за нею та часами перемішувати. І Андрій пильно взяв ся за свою роботу, що її пояснив йому один із дозорців. Працюючи він одначе встиг і роздивитись навколо. Диким і непривітним здав ся йому весь вигляд заводу; але ще сумнійшим здавав ся замучений люд сахарні, підгонюваний без ушину нещадними дозорцями. Поглядаючи на нелюдські від утоми обличчя робітників, він чув, що якимсь ножем розкроюєть ся його чутливе серце, чув, що в таку ж запрацьовану пів-людину обернеть ся згодом і він. І вмлівала його душа то від перечуття тяжкого горя, то від невпразної злобливості. Він стискав зуби і ще уважнійше віддавав ся своїй нудній роботі. Прибув на другий поверх управника в гірких вражіннях Коржа поклало ще нову смугу журби. Управник, розлютувавшись в низу, провадив свій бешкет і тут. Когось, та ще й не одного, вилаяв; когось знов побив і навіть перед самим Андрієм, і взагалі наробив галасу повну господу. Гармідер, зроблений управником, перевернув зовсім Коржеву душу. Від учинків того господаря на заводі він просто остовпів і коли схаменув ся, то сам розлютував ся без краю. Ніколи не зазнавши такого нелюдського обертання, він займав ся страшним гнівом і аж тремтів, дивлячись на скаженого управника. Але разом з тим і якась полохливість охоплювала його затурбовану душу. „Невже-ж і мене посьміє він принизити таким чином?“

„З роду ні!“ — відповідав він сам собі, — „з роду! Я не аби-який! я не такої злиденної вдачі, як сі бідолахи!“ — порівнював він себе з иньшими робітниками,

але в душі його сплужувались непримітні сумніви. „А що-ж ти таке?“ — нашептував в нутрі його глузливий голос, — „що ти? Хиба не теж саме, що вони? Хиба не такий-же сливе старець, якому нагрозувало йти попідвіконням? Такий-же, такий самісінький!“ — в розпалі вимовляв сам Андрій. — „І все з тобою тепер можуть робити, все! І лаяти, і, чого доброго, бити! Дожились!“ — з гострою тугою закінчив свої міркування Корж і в розпучі махнувши рукою вдався до своєї роботи.

А управник переходив уже до третього поверху і з гори з коридору навіть доносились у низ його розлютовані покрики.

— Скажений! — вимовив глухо Андрій.

IV.

З того дня потяглись для Андрія сірі дні одноманітного робочого часу. Зпозаранку йшов він із слободи до заводу і лишався там до пізнього вечера. Цілий день пекельної праці до тла стомляв його не міцний уже організм, а постійна лайка дозорців та буйні наскоки управника вносили в його душу чистий содом. І се тим більше ось через що. До часу Корж чув біль на серці лише за других гноблених робітників, але прийшла доба — і вагу урядницького втиску він став почувати й на собі. Почалось від докорів, буцім-то за дурниці. Працював Корж взагалі пильно, але іноді замислить ся про щось, кине свій робочий прилад і встромить очі кудись у далечину, забувши, де він і що з ним. Се тяглося, звісно, недовго. Сторожкі очі дозорця хутко завважали недогляд Андрія і на останнього сипався град гострих доган.

— Ти що рота роззявив? га? — накидав ся дозорець на Андрія. — Мало мабуть лаяли?

— Се я так, на хвилинку! — вибагав ся приголомшений Корж. — Дух перевів!

— Говори! знаєм ми тебе! Тільки й бачиш, що ти стоїш без діла! Лежень чортовий! — лаяв ся дозорець і проходив далі. Коли-ж дозорець переходив іноді в лайці міру, то Андрій не втримував ся і на лайку від-

повідав дразливою гризнею. Очи його тоді займались, кудяки стискались і дозорець волів краще дати йому спокій. За те на дозвіллі, в розмові з другим дозорцем він уже давав волю своїм почуттям що до Коржа.

— Сей Корж просто якась потвора! — скаржив ся дозорець. — З ним навіть балакати неможливо! Ти йому п'ять слів, а він тобі десять! Ти на него загримаєш, а він чортом визьвірить ся! Так і стережи ся, щоб він тебе кілком по голові не свиснув!

— Та на що його й зачіпати? Адже не на нас він робить! — відповідав на скарги бесідник.

— Воно то так... Тільки-ж і розпускати його не слід! А то й иньші, дивлючись на него, заберуть собі в голову не знати що!

— Пусте! Не такого кодла! А сего гайдамаку раджу вам лишити! Хай йому хрін!

— Вірно, що гайдамака! Собачого походження! — закінчав розмову ображений Андрієм дозорець, але в душі дійсно покладав не зачіпати Андрія, щоб не надбати собі зайвого клопоту. І сего присуду він тримав ся досить міцно, іноді тільки ламаючи його для якогось легкого покрику на Андрія і то хиба в крайній, по його думці, потребі. „Щоб не копил губи!“ — говорив він такими часами і був собою цілком задовольнений.

Один управник не мав у своїх почуттях жадного впину. Як і перше, блискавкою облітаючи робітників та розсипаючи навкруги бешкет, він не робив винятку і для Андрія. Навіть більше: з усіх робітників найменше по душі був йому Корж, — і ясно через що. В иньших робочих управник бачив просто залякані прилади до праці, на які кричати не було йому ні крихти вдовілля. Навпаки, се останнє іменно малось у криках його на Андрія. На самім початку завважив управник в усій його постаті щось гордовите, непохильне і через те протилежне його управниківій вдачі. А байдуже, навіть з відтінком призирства становище Андрія при окриках на него зривало Петра Івановича зовсім. Через те кожного разу, як він ішов біля Коржа, хотів зробити йому якусь прикрість, сказати щось ущипливе.

— Ну, що, як поводить ся отся похмура пика? — питав він звичайно в такій формі в дозорця киваючи на Андрія.

— Нічого, так собі!

— А робить?

— Та так, помаленьку, як і всі!

— Гм, помаленьку! то-то воно й горе! Хиба-ж можна, щоб він робив помаленьку? Вп-ж знаєте, що се слобожанин, дукарь колишній! — додавав він глузливо.

— Так що? знаю! — зважував ся двуватись дозорець.

— Так сеж гультаї, пани минулі! Не вони, а на них колись люде робили, — значить, сили в них набралось досить, — чого-ж їх жаліти!

— Та він робить чимало, нема що правди ховати.

— Робить!... Він дивить ся оң як! Що ти на мене, як на диво, очи впрячпв! А! — зарепетував управник вдаючись уже до Коржа. Сей відвернувшись тільки здвигнув плечима.

— Що се ти, падлець, здвигуєш плечима! — розлютував ся тоді Петро Іванович. — Ти розумієш, хто з тобою говорить? Кеп ти набитий!

— Пане, не займайте мене! — хвилюючись відказав Корж і весь аж затрусив ся.

— Не займати його! От особа яка! Князь, одно слово! Та ти знаєш, божевільцю, що я тебе зараз-же відсіля можу прогнати! Здохнеш, як собака, з голоду!

— Воля ваша! Ви тут пан! — спокійно вимовляв Корж і вдавав ся до роботи.

— Моя! Звісно, моя! — репетував управник і не знаючи що далі говорити, кінчав лайкою знову. — Телепень! Мурло! Навіть говорити з старшими не вміє! Ну, стій! я тобі покажу! — кричав він і щось мугикаючи під ніс бурею проносив ся далі.

Зовсім иньше почували до Коржа товариші його робочі, в душах яких він засьвітив мимоволі промінь несподіваної самоповаги. Доси заводчане гадали, що перед усіма, хто їх тільки з уряду даяв, вони муїли мовчки схилати чоло. Доси вони мислили, що їх наставники можуть з ними зробити, коли не все, то вельми багато. Ясно, яке вели-

чезне вражіння мусіло зробити на робочих те вільне та самоповажне поводжіння, що виявляв Корж у суперечках з дозорцем, а особливо з Петром Івановичем. При погляді на суворе обличчя Андрія, що, на думку заводчан, виходив з таких суперек переможцем, самопочуття робочих переверталось зовсім. Якесь рідко кошоване тепло розливалось по всій їх істоті і щось немов давно забуте, невиразно гарне прокидалось у них на серці.

— Ну й молодець отсей Корж! — говорили вони зараз після відходу Петра Івановича. — Просто юнак! Нікого не боїть ся!

— Статочний чоловіча! Куди! — говорили другі.

— Вже не те, що ми! На ньому не поїдеш!

— А хто-ж винен? Самі! Більш ніхто! Що ми їм дивимось у зуби? Тримались би так, як Андрій, то й нас би шанували! — гостро забалакував хто-небудь.

— Е, де там уже нам! — махали в відповідь на се інші, але в їх журбі далеко не було вже колишньої безнадійности. І дивуючись завзятости Андрія товариші почали шанувати його з того часу, як він вступив до цукроварні. І молодь і старі — всі дивились з глибоким спочутем на згорблену постать Андрія, всі пильнували зробити йому якусь послугу; закликали навіть на свої вбогі вечірки. Андрій за них дякував, але ходити не ходив.

— Що се ви так ображаєте нас, Андрію Григоровичу? — говорили йому не раз заводчане. — Ніколи з нами й погуляти не хочете? Мабуть нехтуєте?

— Е, паносе! Де вже там мені гребати вами? Такий-же, як і ви, гольтіпашний; горе нас прибило однаково!

— Так от і залити-б його, сибірне! Що-ж на те горе дивитись!

— Ні, братове! Вином його не заллеш, а ще більше роз'ятриш! Тай погано воно впивати ся!

— Ну, діло ваше, Григоровичу! А то ми для вас так радніші! Кажете, не заллеш горя! Знаємо, що ні! Так хоч забуде ся на часину! Що-ж його робити, коли інших зарадників, крім вина, нема для нашої скрути! Так то, Григоровичу! Так не пристанете до нас?

— Ні, спасибі! — рішучо промовив Андрій і від гуляння з робочими ухилив ся. Про те радість його від сеї шаноби товаришів була велика. Задля неї він забував багато неприємностей і з своїм тяжким горем відпочивав хоч на мить. Осередок заводчан став для него новою громадою, з якою він мав багато спільного і в радощах і в негодах; через те прихильність товаришів він став приймати до серця дуже. Але веселим він бути не міг. Якийсь хробак без упину точив йому серце. Його нападали часами нестерпна нудьга. Його самолюбє було глибоко порушене, він нидів очевидячки. Особливо будило ся в ньому те прикре почуттє, коли спекавшись роботи чимчикував до дому і часом стрівавсь зі своїми земляками. Сі дивились на Андрія зовсім не по давньому. На завод за ним не пішов ніхто. Навпаки супроти самого Андрія козаки почали держатись зовсім ворожо. Не розбираючи причин, що примусили Коржа зробити сей рішучий крок, вони бачили в ньому тільки пониженне їх козацької гідности. От і почали відвертати ся від Коржа, як від переступця їх найдорожших думок. „Наймит, попихач!“ — з призирством прозивали його козаки в своїх розмовах. Осудивши Андрія в своїх думках, слобожане не ховали свого осуду і перед ним самим. Навпаки, ворожнєта їх до него показувала ся на-віч. Се особливо траплялось тоді, коли Андрій виходив у неділю на вулицю і стрівав ся там з кимсь із земляків. В таких випадках Корж шапкував першим і сам обзивав ся до зустрічного. Сей одначе відповівши на його привитанне, хапав ся хутчій далі, одним уже суворим обличєм виявляючи небажання з Коржем говорити. Останній сего з початку не закримічав.

— Куди-ж ти, почекай! — обертав ся він до него.

— А що таке? — не міняючи виразу перепитував його слобожанин.

— Як чого? Ми-ж коли бачились! Поговоримо про дещицю!

— Ніколи! — коротко відповідав на се земляк і без дальшої мови рушав наперед.

Вражений таким поводженнем Андрій лишав ся на мить мов приголомшений. Сором, гнів і нарешті сьвідомість

своєї провини важко утискали його душу. Він сціплював зуби, насував шапку на очі і рушав далі. По дорозі йому стрівав ся гурток селян, що сиділи на присьбі та бавились жвавою розмовою. Андрій простував до них. Але наближаючись до гуртка, він запримітив, що бесідники глянули на него і мов зовсім перестали бесіду. Се зразу шпигало його в серце. Та про те він надходив до знайомих і витав їх з неділею.

— Спасибі! Здоров! — крізь зуби відповідали йому слобожане і втопляли очі в землю.

Корж бачив, що тут йому непереливки, але здаватись ще не хотів.

— Про що мова? Що гарного? — силкував ся він зняти розмову.

На се з початку не відповідав йому ніхто. Потім хтось забалакував, очевидночки, нехотя.

— Хйба в тебе там мало доброго, що ще й нас прийшов питатись?

— Яке там добре! Горе одно тай тільки!

— Гм... он як! А ми думали, що вже Корж того... — почав тай не докінчив мови бесідник.

— Що-ж саме?

— Що вже тобі наші справи нецікаві!

— Чому-ж так? Хйба зо мною що сталось?

— А як-же! Ти вже тецер в гору пішов! Кумпанію собі знайшов на заводі!

— Ех, люде добрі, хйба-ж то кумпанія! Тож сіромахи нещасні!

— Ге-ге! То вже тобі й там погано? А на якого-ж гаспида пер ся? — не витримував спокійного тону бесідник Андрія.

— Та хйба-ж на те моя була воля? Чи що?

— Отаке! А чия-ж? — гомоніли тоді й иньші і в їх гомоні багато чулось ворожнети й глуму.

— Звісно, не моя! Злидні погнали! А ви думаєте, з жиру поліз? Як-же!

— То він ще й правим себе вважає! Се штука!

— А тож як! — змагав ся Андрій роздратований глумом земляків. Він, звісно, хоч і почував за собою про-

вину самозниження, але почував також і те, що в своїм вчинку не мало обов'язаний був недбалости земляків. Пізнаючи се все Андрій при своїй палкій та отвертій вдачі конче не міг не сказати односельцям, що до його скрути спричинились в чималій частині саме вони. — А то-ж як, — говорив він, — не з голоду-ж мені було вмирати?

— Чому вмирати? Обернув ся-б до нас, ми-б за-помогли!

— А я не обертась? Я не прохав? Охрима, а ти сам хиба не підніс мені дулі, коли я до тебе звернув ся? Кажи, не підніс?

— Та чого ти порекаєш! — гукнув у відповідь на се Охрим, що був при тім і вразив ся правдивим покриком Андрія.

— А хиба не правда? ні? — розпалив ся на сю нещирість Корж.

— Ну, правда, так що з того? Не було в самого, то й не дав!

— То-то-ж і є! Тай не ти один так зробив... Ех, що про се й говори!

— Де-ж пак нам з тобою говорити! Ти вже побув у бувальцях!

— Ех, люде добрі, бодай вам не довелось і бачити таких бувальців. а не те, що побувати!

— Звісно, не бачити-мем! Не такого кодла, — ще не наймитували!

— І не доведи Боже! — щиро зичив їм Корж.

— Та що ти нам тут патякаєш! І без тебе знаєм! — сердито вже завважали йому селяне. — Хвала долі, є ще за душею совість!

— А в мене-б то нема, чи що? — мов громом прибитий запитував Корж, — і відповідь земляків була для него ясною: він зразу збагнув, що в відносинах до него слободи міцно осадилась ворожнеча.

— Сам розміркуй, як ти мислиш? — відповідали йому похмуро слобожане.

— Так, значить, се справді те, про що я думав, — значить через те, що я найнявсь до заводу, і ви зовсім зрікаєтесь від мене? Так-же?

— А хоч би й так!

— Ну, як так, то тоді вибачайте! Мені тут, дійсно, не місце! Тільки-ж я вам скажу одно — що в тім, що я тепер поневіряюсь на сахарні, винні ви-ж самі! Як колись у мене в калтці дещо брязчало, то нікому від мене не було відмови; а як прийшлось від вас шматок хліба попрохати, то всі мене відіпхнули! І ви після сего земляки! І вам не сором! Ех, сказав би я вам ще трохи дечого, та не варто! Прощавайте!

— Іди з Богом! Так буде краще! — проводили його слобожане, видимо невдоволені, але вкупі з тим і присоромлені, і після його відходу починали бесіду на тему про людську невдячність та гордовитість. А зажурений Корж ішов тимчасом до дому. На душі йому було надто важко. З усіх таких розмов з земляками йому стало ясно одно, що вся слобода проти него обурена, що він у ній ставав геть відкинутим крайцем... Неприхильність до него швидко досягла й до молодшого покоління. Дітвора, підслухавши в батьків огуду проти Андрія, теж захотіла повправлятися на ньому з своїми гострими словами і при зустрічі почала його дражнити „наймитом“.

Звісно, розлютований Андрій не одному з них наскуб чуба, та спустив їм не один струмок сліз, але треба сказати правду, що й самі слобожане ревно встояли за непопущеність укладу шанування старших. Коли зарюмсані діти прийшли скаржитись на Коржа до своїх батьків і сі останні дізнались про причину їх сліз, то ще й самі всипали їм чимало гаряченьких. — Йч, каторжні, що вигадали! — гуторили вони потім між собою. — Над старим сьміяти ся узялись! І хто їм прівід дав?

— Ніхто певно не давав, а наслухались, як ми чистимо Коржа, то й собі загадали теж саме стругнути... Сказано, дітвора!

— Не сьміють, сибірні, — їм зась!

— Звісно, зась; але-ж рота їм не зашиєш! Пожди, й самі згодом угамують ся! — успокоював розмовець. Але діти не так то хутко вгамувались. Давши спокій самому Андрієви, діти обернули своє кепкування на його дітей і сі стали терпіти все те, чого Корж зазнавав від дорослих.

І справді, не було й дня, щоб між Коржевими дітьми та иньшими не виникало словесної баталії.

— А твій батько попихач, попихач! — гукала на Андрієвих дівчат дівтора.

— А його Жид бє!

— Скубе за чуба!

— Брешете, брешете! — з слізми на очах складала їм опір старша з дівчат, Мотря. — От я скажу батькови, то знати-мете!

— Еге-ж, брешем! Як раз! Мої тато й мама про се говорили, а я все підслухав!

— І мої!

— Й мої!

— От бачиш, усі чули! А ти до нас не приходь гулятись, — і ти не приходь! — гукали вони обом дочкам Коржа.

— І не прийдем! А ви брешете, чортяки! — додавала Мотря і з сестрою відходила від дитячої юрми, витираючи рукавом невпинні сльози.

В той-же час, як Коржеві діти входили в хату, вертав ся до дому і сам батько. Принижений і втомлений своїм стражданнем він мовчки вступав у світлицю і роздягши ся похмуро сїдав кінець стола.

— Що так мало ходив? Мабуть не дуже витали? — з смугою єхидства в голосі питала його тоді жінка.

— Як би кишені були повні, тоді-б і витали! — коротко відказував Андрій і віддавав ся глибокій задумі. Але тільки на хвилину. Того-ж часу підходила до него Мотря і своїми питаннями панахала серце батькове до дна.

— Тату, голубчику, за що тебе гудять у слободі? — скаржилась вона крізь сльози.

— Як гудять? Що ти кажеш, дочко? — з болем на серці питав ся Андрій.

— Хлопці тебе звивають попихачем! Говорють, що тебе бють! На що вони, тату, так кажуть?

— А ти не слухай, що там гавкають про нас! — сердито обзивалась тоді мати. — Ось я дам тобі, щоб не розказувала ка-зна чого!

Мотря від сих слів матери починала плакати, а Корж, прикликавши дочку до себе, заспокоював її.

— Не плач, серденько, то все навигадувано, що тобі кажуть, — так ти й не слухайсь їх!

— Але на що вони дразнють ся? І я дразнити-му їх!

— Не треба сего робити! Не роби так! Вони погані, так тобі нема чого брати з них прикладу!

— Відтіпарив би її добре, тоді-б знала, як треба поводитись! — гостро завважала мати і невдоволена своїм розпитуваннем дівчинка насуплена відходила від батька та на довго замовкала в кутку хати. Але від таких постійних вицитувань і самому Андрієви ставало на душі ще гірше. Думка, що неприхильність до него земляків відбивається навіть у власній його хаті, утискала його вельми; а коли до сих запитів дочки прилучились іще різкі докори жінки, то ся власна хата почала його поволі відвертати від себе.

— Що тут мені за радість? — нераз він гадав про себе. — Там, на сахарні, хоч і важко, та за те хоч є щирі душі, а тут... — безнадійно махав рукою Корж і з ненавистю дивив ся навколо себе. Таким чином злука його з заводчанами ставала все більша, а прихильність до своєї слободи все менша. Із сего не виникало одначе, щоб ураза на його серці закрилась.

Ні, ущипи самолюбства та зневага слобожан допікали його, як і ранійше. Він робив ся упертійшим, сердитійшим і в суверечках із заводським урядом виявляв уже нічим нестриману зловливість.

(Конець буде).



НА ЗАВОДІ.

НАРИС

Ів. Стешенка.

—**—

V.*)

Гостре поводжіння Коржа на заводі не могло, звісно, не вражати дозорців, що як-не-як, а вважали себе урядом. Міняючись у своїй оруді над тими чи другими робочими, вони по черзі коштували неввічливість Коржа і через те нераз балакали про него в купі.

— Сей Корж робить ся просто якимсь чортякою! — з серцем говорив хтось із дозорців. — З ним навіть балакати тепер неможливо! Так і дивись, що швиргоне в тебе колякою!

— То правда, розпустив ся по нікуди! — завважав і той із них, хто радив спершу не звертати на се уваги.

— От бачите! Тепер самі невдоволені! А ранійш що говорили? Щоб не займати його?

— Та хто-ж його знав? Хиба я думав, що з него вийде такий собака!

— То-то-ж воно й єсть! Ранійш дали волю, а тепер з ним і пацькай ся! Ні, чорт з ним, я на него тепер не дивити-мусь, а як що зробить, зараз-же до управника! Хай що зна, те з ним і робить! — говорив сердито дозорець і часами дійсно обертав ся до управника.

*) Гл. кн. VIII, стор. 144—163.

— Я до сего Коржа навіть говорити тепер не можу! — скаржив ся він Петрови Івановичу. — Се просто хижак якийсь став! На кожную увагу він відмовля незвичайністю! Що-ж се нарешті таке!

— Гм, що-ж він, лаєть ся, чи як? — питає управник.

— Не лаєть ся, правда, але близько до того, — я на него закричу, а він тоді на мене! Се-ж уже хоч поли вріж та тікай!

— Ну, як не лаєть ся, то се ще нічого! — недбало відповідає управник. — Аби тільки робочих не каламутив! От як із сего боку щось дізнаєть ся, тоді він аж захурчить відсіля!

— Буде й се, ви думаєте ні? — говорив дозорець, ображений тим, що на скривдженне його особи не звертаєть ся жадної уваги. — От тільки не пробирати-мем його, так і до того діло дійде!

— Так і чухрайте його, за чим-же діло стало?

— На нас він не зважа, от як би ви його поколошкали, се було-б гарно!

— Можу й я його напутити! Чому ні! — згожував ся управник і напучував Андрія добірною лайкою. На останню Корж не відповідає уже нічого. Він мовчки вислухував крики управника і після них спокійно вдавав ся до роботи. Але по напружених рисах його обличчя видко було, що він переживав дійсну муку і тільки стримував ся. Що-ж до поводжіння з дозорцями, то в сему управникове напучування не помагало ні трохи. Навпаки Корж ставав тоді ще похмурійшим і непривітнійшим. Дивлючись на него, дозорці тільки кривились і чекали на якийсь випадок, щоб спекатись Коржа зовсім. Одначе він тримав ся все таки досить обережно. Він силкував ся в своїй гострости не переходити міри і таким чином марив утримувати своє становище на сахарні в бажаній рівновазі.

Одного разу управник увійшов у цукроварню вельми лютим. З-за кордону він одержав від свого господаря докірливий лист. Доброрадович дивував ся надто малому зиску з заводу і нагадував, що має звістки про кепське становище робочих на сахарні. Такий лист зачепив управника за живе і він, чуючи справедливість господареві

догани, розпалив ся страшенно. Прийшовши на завод, він почав прискіпатись до всіх та кожного, і його нападам не було краю. По всіх відділах гучно розлягали ся грізні крики та лайки, і всюди тремтіли перелякані робочі. Без страху був тільки Андрій. Лякатись управника йому не було чого і хоч в душі його малась турбота, але вона впливала не з полохливости. Він дбав тільки про те, щоб у відповідь на образи управника не порвати ся з якоюсь викидкою і через те не збутись місця. Тим-то Корж здавав ся зовсім спокійним і тільки незвичайна блідість обличчя сьвідчила про його турботу.

Про те галас управника дратував його дуже. — Ич, собака! Гримає, як на товар! — похмуро завважав Корж своєму сусіді-робочому. — І не заціпить йому!

— Тихо, Андрію Григоровичу! Почують, так тоді буде! — відповідав той тремтючи.

— Вже й почують! І на що його так полохати ся! Ей, ви! — докірливо хитав Андрій головою.

— Що-ж його зробиш, Григоровичу? Коли нас так уже налякано, що ми й дурниці боїмо ся!

— То-то воно й єсть! Коли-б більше мали сьміливости, то тоді-б і боятись не треба отакечки!

— Самі знаєм се, та коли-ж воно отак відколи в нас ведеть ся!

— Що-ж таке, що здавна? Час колись сю неволю й зламати!

— Тихо, управник іде! — шепотом застерігав Андрія і обидва вони змовкали: управник справді наближав ся і йшов просто на них. Коли він приступивсь ближше, Андрій навіч міг розглянути його надзвичайне сььогодні обличчє. З нього полохливі душі могли дійсно набратись ляку чимало! Очи в Петра Івановича горіли хижо, обличчє від пересердя зчервоніло над міру, кулаки були стиснуті і взагалі весь його вигляд пашів страшно лютістю. За управником слідком ішли два дозорці, і на їх видах також склезила стурбованість. Петро Іванович надійшов до Андрія і минаючи його хотів було вже сунути далі, коли раптом погляд його спинив ся на сусіді Андрія.

— Ти чого повертаєш ся, мов неживий! — гукнув він на него. — Гроші любите брати, а за ділом мов убиті ходите! Дяволи каторжні!

Вилаявшись управник хотів уже йти, коли миттю підстрибнув мов опечений. Йому здалось, ніби робітник усміхнув ся.

— Ти се що, сьмієш ся з моїх слів? а? — загаласував він на него. — Та я на тобі, паскуді, шматка не zostавлю живого! Ти се розумієш?

— І не думав я сьміятись! Що се ви говорите! — бубонів зляканий робочий.

— Так ти ще відрікатись задумав? А? — сичав управник підступаючись до него. — А ти гадино! На-ж тобі за се подарунок! І за сим словом двічі вдарив по лицю робочого.

— Ай! — закричав той від болю. — За що ви бєтесь! Я жаліти-мусь!

— А! так ти ще жаліти-меш ся! — не своїм голо-сом закричав управник і кинув ся на свого безборонного супротивника. Всі притомні аж занімили від ляку та потайної цікавості побачити, що з того випадку вийде. Справа вияснилась зразу. Управник з усеї сили вдарив робочого по щоці так, що в того бризнула кров. Тоді розпалений виглядом крові Петро Іванович іще міцнійш ударив робочого, збив його з ніг і почав топтати ногами з криком: — Ось тобі жаління! Ось тобі скарги! Ах ти, падлець, ах ти, негодяй!

— Ай! рятуйте! — кричав з свого боку робочий і тільки закривав ся від тяжких ударів зьвіра-управника. У всіх від сеї картини як ножем різнуло по серцю. Всім було жалко робітника, але ніхто не зважував ся за него вступитись. Словом, картина людського самоприниження була повна. В сю то хвилину спільної нерішучости та переляканости розляг ся раптом чийсь гучний голос.

— Годі! Се зьвірство! Геть! — почула здивована громада. Миттю всі обернулись туди, відкіля ішов той голос і відразу мов остовпіли. Їх очам вбачилось таке: Андрій Корж, блідий, з блискучими очима кинув ся на управника, схопив його за тулуб і геть відкинув від бідо-

лашного робочого. Петро Іванович сам на хвилину зумив ся від такої несподіваности, потім страшно зблід і з диким криком метнув ся вже на Коржа.

— Так ти сьмів зайняти мене? мене! — заревів управник. — Я-ж тебе як тріску розтрощу за се, злочинцю! — І почав лупцювати Андрія. Сей теж заюшив ся кровю, але ще встиг крикнути: — Пане, схаменіть ся! Управник на сї крики не зважав і врешті Андрій покотив ся зомлілий до долу. Тоді Петро Іванович спинив ся. — Води на него лийте! — вказав він на зомлілого і додавши: — Падлеці! я вам задам! — поволи рушив у другий відділ сахарні.

Після його відходу все робоче товариство мов ожило. Одночасно вчулись зітханя, жалкування і вибухи огиди до Петра Івановича. Тимчасом принесено води і тоді увага всіх звернулась на побитих і особливо на Андрія. Сей від сьвіжої води очунав, підвів ся на ноги і з жахом згадав про накоєне тут.

— Мене? На старости! Побито! О, Боже мій, Боже! — надбитим голосом вимовив при сих згадках Андрій і раптово зарідав на все помешканнє.

Всі притомні перейнялись тоді надзвичайними жалощами і зачали Андрія розважати.

— Ну, годі, Андрію! На що його приймати так близько до серця! Се-ж звірюка! Чи варт-же через него побиватись отак! — Тимчасом ридання Коржа скінчилось. Він обмив кров перемішану з слізми, випрямив згорблений стан і тремтючим голосом вимовив показуючи в той бік, куди вийшов управник.

— Живий не буду, а за таку образу над снм людоїдом помщу ся! Він мене все одно вже вбив! Мене, старого, він посьмів бити!! Ах, ти-ж каторжний! Ах, ти звір окаянний! Ну, стій-же! — і з сими словами він схопив кілок та рванув ся з помешкання.

— Куди ти, куди? — закричали на него робочі і заступили йому дорогу.

— Вбю його, стерво! Себе страчу, а над ним помщу ся! Пустіть мене! — кричав Андрій.

— Та плюньте на се діло, Григоровичу! Чорт з ним, з харцизякою! Що з него приклад брати! — вмовляли його товариші.

— Не можу я так сего лишити! Пустіть мене! Христом-Богом прошу вас, пустіть мене!

— Ні, послухайтесь краще нашої ради! А не послухаєтесь, усе одно не пустимо!

— Не пустите! А, Боже-ж ти мій! — застогнав Корж і кинув свого кілка до долу. — Ну, гаразд! Не тепер, так в-друге, а я свого не загублю!

— Отак і краще! — зраділо товариство. — А то чи варт його зачіпати? Краще от роби!

— О, ні! — з розстановою вимовив Корж. — Я тут більше лишатись не можу! Годі!

— Бог з вами, Григоровичу! Що се ви загадуєте знову? — звернулось до него товариство.

— Е, ні, про се вже й не забалакуйте зо мною! Тут моя воля!

— Та ну-бо, Корже! Схаменіть ся! Забудьте се все!

— Ні, ні, і не вблаговуйте мене! Будьте такі добрі, прошу я вас!

— Як знаєте, нічого з вами не вдієш! — говорили робочі і відходили від Коржа.

— Отак краще! Ну, прощайте! — мовив їм останній і не підходячи навіть ні до кого з дозорців, щоб оголосити про свої відходини, рушив геть із цукроварні.

Робочі-ж тимчасом не йшли до роботи й самі. Не вважаючи на окрики дозорців, вони стояли юрмою і хвилюючись ділили ся вражіннями. Бачучи такий сколот, дозорці кинулись за управником, а zostавлені на самоті робочі почали висловлювати свої почуття зовсім отверто. — Ну, що-ж його робити з сим ідолом-управником, га? — бубоніли більш сьміливі. — Се просто й життя швидко не буде від него! Справді треба йому вшкварити якнись бешкет? А? як ви про се думаєте?

— Як раз! Йому щось поробиш! Покличе роту Москалів, та так нас відчухрають отутечки, що й сьвіту Божого не вгледимо!

— Хай чухрають, матері їх біс, за те-ж і ми їм дамось у знаки!

— Еге-ж, своїми спинами!

— Ну, не хочете ви, так ми самі накоїм гармідеру! Розтрощимо будинок, побємо шибки, а то й підналимо все! Що на него дивитись?

— Робіть, на свою голову!

— Ей ви, зайці! Страхополохи! І на сьвіт глянути боїте ся!

— А ви теж, хвабрії! Чолом стїну заміряєтесь розбивати!

— Та вже се краще, ніж по закапелках ховатись!

— Де-ж пак лицарі! — гірко глузували другі, і невідомо, чим би й скінчились осі суперечки, коли-б усіх їх не окрив раптом один могутній голос.

— Наволоч! По місцях! Я вас! — учули робочі і мимоволі повернулись на голос. Навіч їм з'явив ся в дверях управник, очевидячки прикликаний дозорцями. Сі-ж останні крились у него за спиною. — По місцях! Голота драна! — ще раз гукнув управник на остовпілих робочих так, що сі аж затрусилась. Окрик своє діло зробив: усі робітники, і полохливійші й сьміливійші, одним духом розсипались по місцях і в мент у всему помешканні запанувала трунова тиша. Управник задовольнив ся.

— Дивіть ся-ж мені! — нагрозив ся він на них і ще раз оглянувши суворим поглядом усе около, повернув ся і вийшов з помешкання.

А кинений у одчай Корж відійшов уже з заводу далеко. Швидкою ходою простував він до дому, з непохильним заміром лишити роботу зовсім. На дворі було погано, хоч і тепло. Сніг подекуди танув і поробив цілі бакаї, де непривабна грязюка переважала білявість снігу. В повітрі носились темні снігові хмари. Звідусіль віяло хмуристю, журбою. І Коржеви було важко, надмірно важко! Він ішов і віддавав ся всій тузі навислих над ним спогадів. — Ох, пропав-же я, пропав! — стогнав иноді Корж. — Нині я став гірше всякої покидьки! Тепер усі мене заплюють, викинуть зі свого осередка! О, сьвіте мій, Боже мій! За віщо-ж се все? На що такі муки! — І повний

одчаю він усе більше наближав ся до дому. Потім він змовкав, а далі знов починав свою тужливу саморозмову.

— Але ні! — рішучо махав він кулаком у повітрі, — щоб так отсе залишити? З роду ні! Я все зроблю, а сего так не залишу! В Сибір піду, себе страчу, а свого доконаю ся! Я його навчу! Я йому покажу, як битись! — І грізно блимаючи очима, він ішов та йшов не суняючись. В таких гнітучих почуттях він дістав ся нарешті й до дому. Був уже полудень. Катря саме поралась з обідом; діти десь гуляли. Андрій се знав і почував деяку полекшу; першу розмову з жінкою він мати-ме в неприємности дітей. Дійшовши до хати, Андрій рішучо відчинив двері і ввійшов. Жінка, що сиділа до него спиною, повернулась і обличчя її раптом виявило дивування.

— Чого се ти так рано? — не втерпіла вона, щоб не спитатись.

— Так, зовсім прийшов! — відповідав Андрій роздягаючись.

— Як зовсім? Прогнали, чи що? Осе нахаба! — дивувала ся й сердилась разом Катря.

— Ніхто не гнав, сам прийшов!

— Що-ж се ти видумав? Що ти собі в голову поклав? — все більше зумлялась жінка.

— Побили! — коротко мовив Корж і сівши за стіл закрив лице руками.

— Хто побив? За що? — аж підскочила з місця Катря.

— Управник!

— За віщо? О, Господи милосерний!

— Управник бив робочого; я вступив ся. Він тоді кинув ся до мене, і от бачиш! — показав Андрій червону вразу під вухом.

— Сьвіте! — сплеснула долонями Катря і не мовила більш нічого. Хвилину панувало мовчання. — І на що ти втручав ся в те діло? — з докором завважила потім Катря. — Хиба ти хоч чомусь запоміг? Собі-ж тільки наробив лиха!

— Про се вже пізно балакати! — відрізав їй Корж.

— Але на що ти кинув роботу? Скажи на милість Божу? — допікала його жінка.

— А ти хотіла, щоб я лишав ся там, доки мене не вбють? Так, чи ні?

— Не лїзь, куди тебе не просять! — гостро відказала на се Катря.

— Годі, годі! — з призирством тоді махнув на неї рукою Корж.

— Як годі? Як-то годі! — зарепетувала тоді Катря. — Ти чиниш бешкет, ти лишаєш нас без шматка хліба, а я мушу мовчати? Зараз-же йди назад! Чуєш?

— Що таке?! — аж не вірячи своїм вухам запитав Корж. — Ти мене відсилаєш назад після того, як мене... і ти ще зवेश ся моєю жінкою?

— Твоєю-ж! Цабе яке велике! Відшмаганий на всі боки! Страмовисько яке!

— Жінко?! Як ти сьмієш! Замовчи мені! — закричав Андрій і аж скочив з місця. Катря від сего покрику перелякалась.

— А що-ж ти таке ка-зна що вигдавав? — проказала вона пониженим уже голосом.

— Яке ка-зна що? — з гнівом питав ся Корж.

— Та що роботу хочеш кидати, Андрію! — зовсім лестиво почала говорити жінка. — Ти подумай, се-ж наш останній заробіток!

Корж не відповів нічого і тільки відвернув ся. На сей час підскочили в хату діти; побачивши батька вони зараз кинулись до него.

— Тату, ріднесенький! — залепотіли вони, — а медяничка приніс?

— Я вам різки дам, а не медяників! Геть-те від батька! — зарепетувала на них Катря. Діти сполохались.

— На що-ж ти на них кричиш? — завважив він жінці. — Нема в мене, голубятка, гостинців, хай другим разом принесу! — обернув ся він до дітей і чуло пригорнув їх.

— Ніжний! де-ж пак! — ушпигнула його Катря. Андрія зірвало.

— Катре! Знову! При дітях! — закричав він на неї і та змовкла, навіть на довго.

Мовчала вона, коли Андрій по змозі грав ся та балакав з дітьми. Ледви говорила й тоді, коли Андрій питав її иноді про різні господарські дрібниці. Лиш після обіду, коли діти починчали гуляти і Корж ліг в задумі на полу, Катря заговорила рішучо: — Андрію! Не кидай роботи!

— Ти знов про се здіймаєш річ? — визьвірив ся на неї Корж.

— Та як-же його не здіймати? Ти сам розваж! Хто-ж нас годувати-ме, як ти закометиш ся оттакечки?

Андрій на се не відмовив нічого.

— Я-б пішла, але-ж ти не пускаєш! — зовсім слухняно казала Катря.

— Сего ще бракує! — суворо проказав Корж. — Гаразд, що мене вже нагородовано бебехами!

— Ну, так що-ж тоді робити? Адже-ж не можна сім'ї віддавати на погибель! Як би ще ми самі були, а то-ж сім'я! Ти-ж знаєш!

— Звісно, знаю! Що ти мені очі печеш сімєю!

— Не печу, а тільки нагадую!

— Знаєм ми твою вдачу! Як-же! — докорив її Корж і замовк. Замовкла теж і Катря. В хаті запанувала тиша. Здалеку тільки доїтали иноді веселі голоси Коржевих дітей і в повну смутку хату вкидали якусь важку неладу. Андрій, піддавшись впливу тиші, мовчки лежав і думав. „Сім'я! а! от що вона висуває тобі наперед! Знає діло! — мислив він з тугою і ворожо поглядав тоді на вродливе обличчя жінки. — Але що-ж його робити? Що робити! — ледви не кричав він і хвилюючись стискав собі голову. — Ах ти, життя моє прокляте! Ах ти, безталання моє! — в одчаю думав він і почував, що чим більш він думає, тим більш слабне його міцнота і загад пімсти управникови.

— Але не вже-ж йому простити се, подарувати! — з болем гадав Андрій. — Се-ж на віки, значить, віддати себе людському посьміху! Се-ж душу свою загубити! Ах! — стискав кулака Корж і знову думав та думав. Але дальші його думки ставали все сумирнійші та слабкійші. Міць мамони очевидячки переважала в ньому духові поривання.

— А то не скоритись, не подарувати? — спокійнійше міркував уже Андрій. — Ну, що-ж я зроблю йому? Що я можу зробити? Прибити, вбити його? І що тоді вийде? Тюрма, Сибіряка, — а з ними ще гірша образа для себе, і ще більша убогість сім'ї! О, Господи! Що-ж се за напасть така? — бідкав ся Корж і в таких протилежних думках мучив ся без краю. Врешті і від тих думок, і від понесеної образи, і особливо від мрецької хатньої тиші він і не счув ся, як заснув. Спав він важко. В сні йому, видимо, марилося щось жахливе, бо він не раз схоплював ся і навіть кричав. Проспав він одначе довго і встав у вечері з підміцненими силами тіла, але з розбитим духом. Усе скоєне пронеслось перед ним блискавкою і вразило його вельми. Одначе віддаватись нудзї не дала йому Катря. Почувши, що чоловік устав, вона його зразу кликнула: — Андрію!

— Що таке? — обізвав ся сей. — Вечеряти хочеш?

— Як є, то давай!

Андрій сїв до вечері. За столом крім жінки сиділи й діти.

— А тато гаразд відпочив! — зацокотіла до батька Мотря.

— Тоді я, дочко, відпочину, як у труну ляжу! — відказав їй на се з тугою Андрій.

— Андрію! Бога побій ся! Що се ти кажеш! — заблагала його Катря.

— Кажу правду! Е! давай краще вечеряти!

Жінка налила в миску борщу з картоплею, накришила хліба і сім'я почала сьорбати. Після вечері Катря звернулась до Андрія в тій-же справі. — Андрію! Ну, що? доміркував ся до чогось?

— Про віщо? — мов би не розуміючи перепитав її Корж.

— Та про завод!

— Завтра піду! — глухо вимовив Корж і похнюпив ся.

— Чи ти-ж правду кажеш? — не вірючи ще сій радості аж закричала Катря.

— Як-же! Жартувати я з тобою стану! — з пересердем гримнув Корж.

— Андрію, дорогий! Спасибі тобі! — скрикнула жінка і кинулась чоловікові на шию. — Діти! — звернулася вона до дочок. — Цілуйте батька! дякуйте йому!

Діти мертнулись до батька, прочуваючи щось мов медяника, але були розчаровані. Батько їх обняв і відіслав спати. Діти лягли очевидячки сумні. Але й старий Корж був сумний не менше від них, — і се було всім видко. Ніхто тільки не бачив того, як на очах його заблищали дві дияментові сльози і як він крадькома обтер їх, повернувшись у темний куток хати...

VI.

Приключка з Коржем, звісно, облетіла всю слободу. З огидою говорили селяне про викидку Петра Івановича, але з неменшим гнівом висловлювались і про Андрія.

— От до чого довів себе, а! — казали слобожане. — Дав себе відтіпарити, та ще як, на всі заставки! Тьфу! — аж спльовувались вони з призирством.

— Куди! Одно осудовисько! Як йому тепер і в очі дивити ся!

— Знизив себе! В багно втопав! — ярепенились иньші.

— Та ще й як втопав! Забув про своє скривдження і знов попер ся на ту закляту сахарню! Ох, не доведе вона його до добра, не доведе!

— То все жінчині натуркування! То вона його спроваджує на роботу! Відпаслась на роскошах, от і жене чоловіка за грошима! Не солодко, бач, на однім хлібі з водою сидіти!

— О, та з їдзем! Я її знаю!

— А Коржа про те жаль! Був колись лепський чоловіка! — говорив дехто з жалкуванням.

— Що там його жаліти! Собаці й доля собача! — вирікали иньші, і їх присуд, присуд більшости був для Андрія судьбовим. Від часу свого нещастя на заводі він упав на селі в невідмінну неславу. Перше в ним хоча розмовляли й гостро, але все-ж розмовляли; за привитання

нема що й казати: в них слобожане виявляли ще досить чужості. Тепер усе се відмінялось. В розмови з Коржем не вступав ніхто; на привітання його не відповідали також: Андрій та Катря стались немов зацураними, відкинутими. Їх не хотіли знати, їм просто показували своє призирство.

Такі відносини вражали нашу пару надто. Обом їм було важко без краю, обох гнітило безмірно, але гордлого Андрія особливо.

— Сьвіте! що за невиразна мука! — думав иноді Корж після чийогось непривітання. — Тебе окривджено, тебе побито, і ти-ж за се все мушиш приймати покуту! Селяне на тебе гадом дивлють ся, убогість обгортає все більше, — ні, так далі тягти ся не може! Треба все спродувати, усе збувати і рештуватись до Кавказу або на Амур! Більше моєї снаги вже не стає! — в одчаю гадав Андрій і на думці про переселення став спинятись усе довше. А тимчасом відбував свою працю на заводі. Сумний випадок з ним і свавільний відхід його від роботи скінчив ся одним штрафом, але з сахарні Коржа не прогнали. Причиною сего був сам управник. Накоївши гармідеру, де він сам був цілком винний, Петро Іванович бояв ся вживати проти Коржа якихсь гострих мір. Рішуча вдача останнього лякала його і він не був певен, що коли-б тільки прогнав Коржа з заводу, то сей пішов би жалітись на всі його навіженности в обертанні з робочими. Через те він до часу тримав Андрія на роботі і навіть зробив ся з ним геть звичайнішим. Не кричав уже, а проходячи біля Коржа, пильнував і не дивитись на него. Сю переміну в управнику Корж завважив зразу і з'ясував її по своєму, се-б то в гарнім для себе розумінню. Запримітили її також і иньші робітники і несьвідомо для себе піднесли ся в сьміливости та відвазі.

— А що, боїть ся бісів син Коржа! — говорили вони кожного разу, як бачили, що управник проходив біля Андрія суворо, але мовчки та обережно.

— Ще-б не боятись! З Коржем жарти погані! Він не аби хто! — згожувались иньші, виявляючи до Андрія ще більшу, ніж перше, пошану. І не дивно. Випадок Ан-

дрія з Петром Івановичем та ще те, що при всіх своїх погрозах Андрій навернув ся про те на сахарню і видимо забув про обіцяну пімсту, тлумачилось робочими знов таки на користь Коржа. — Людина вбога, на руках сім'я, — говорили вони виправдуючи його. — Тут як би тебе не скривджено, а треба коритись; їсти хочеть ся всякому!

— А добре він приборкав управника, їй-Богу, добре! Отак би й нам слід було тримати ся! Що на него дивити ся!

— І то правда! Управник, коли хочете, і нас почав трошки оберегатись. Бачите, менше гримання стало!

— А справді, що менше! Та нам, панове, і далі слід було-б стукати ся! Ми як старці отут сидіємо! Ні їжі путящої, ні грошей людських не маємо! Наперти-б на него, падлюку, та на рядчика, хай розперізують ся та нас ублаговують! Ми, здасть ся, заслужили на се!

— Ще-б ні! Вони, Іроди, нашою працею користують ся, та нас же й гноблять! Доки-ж його терпіти се! Час і за розум брати ся!

І вони справді почали „за розум брати ся“. Перш за все при стиканні з управником перестали вдавати з себе заляканих на смерть пів людей та мовчки вносити його знущання. Навпаки, при лаїці дозорця чп управника робочі стали явно висловлювати своє незадоволення, а сміливійші з них навіть указувати, що ті знущатись „права не мають“. В купі з сим робітники почали добиватись поліпшення свого стану і в сій справі, хоч і без особливого успіху, вдаватись до Петра Івановича. Таким чином міць їх росла і оберталась у щось надзвичайно величне! Дивив ся на зріст сеї сили управник, бачив її непохитне зміцнення і від гніву не знаходив собі місця. — Се все той проклятий Корж! Все се діло його рук! — з запалом говорив Петро Іванович. — Ну, я-ж йому і встругну штуку! Він у мене незабаром аж захурчить відсіля! — І на превелике задоволення дозорців оголосив їм, що швидко прожене Коржа з цукроварні.

— Так би й ранійш! — балакали в відповідь на се дозорці. — А то довів до того, що весь завод перевер-

нув до гори дном, що навіть і служити небезпечно! Ну, й то добре, що хоч пізно та схаменув ся!

За небагато часу перед тим, як Андрія лаштували ся викинути з сахарні, рознеслась чутка, що має приїхати сам пан Доброрадович. Навпаки колишньому, управник одержав про се суху звістку від господаря і збагнув, що останній за щось ним незадовольнений. — Довідав ся тепер мабуть зовсім певно про мої діла, погано! — думав управник. — Треба якось викручувати ся! — І він став робити перш за все різні операції з цифрами. — Нічого не второпає! Чорта з два! — гадав він тішучись своєю операцією, але не забував запобігти й иньших способів. Він напучував рядчика і дозорців, щоб ті зробили накази робочим, аби ті не жалувались господареві. І рядчик, а особливо дозорці виконували свій обовязок дуже поквально.

— Ви-ж дивіть ся, не бевкніть чогось, панове! — вмовляли своїх робочих дозорці, — а то тоді й не обереете ся лиха!

— А як ми правду яку скажемо, пожалкуємо про наше становище?

— Все одно пуття з того не вийде! Краще звертайтесь до Петра Івановича, він-же тепер робить для вас дещо!

— Робить! Як кіт наплакує! — вільно висловлювались робочі, знаючи, що сила в дану хвилину по їх боці.

— А пан для вас зовсім нічого не зробить! Коли ви пожалуетесь, він усе одно віддасть діло на суд управника, а вже той вас не помилує! Порозгонить із цукроварні відразу!

— Се ми знаємо! — з явною злобою говорили робочі.

— Так дивіть ся-ж! — відходячи додавали дозорці.

— Та гаразд! — згожувались на вигляд робітники, а навсправжки віддавались іще спільному обміркуванню справи.

— То як-же буде, панове? га? Чи жаліти-мемось, чи ні? — балакали вони проміж себе.

— Я-б так скаржив ся! Пан може зглянеть ся на нас!

— Небезпечно! Управник тоді взість нас! Адже не з паном лишимось, а з Петром Івановичем!

— То вірно! — згожувались і перші. — Коли-б знаття, що пан добрий, то справді слід було-б поскаржи-

тись, а так! — махали вони сумно рукою і про одсіч управникови більш не забалакували. Таким чином управник та дозорці могли бути що до них зовсім спокійні. Деяке зневіре лишав тільки в уряді Андрій. Підчас застережень дозорців він похмуро мовчав і на погляд буцім зовсім не прислухав ся. Але навсправжки в голові його йшла складна робота. — Боятъ ся сучі сини! — думав він дивлячись на проханне дозорців. — От би їм тепер штуку стругнути, памятали-б вони! А що-ж справді? Чого для сего бракує? Що прожене з сахарні? Велика шкода! Все одно жити в слободі більше нема змоги! Йй-Богу, віддячу управникови за все! Принаймні товариству прислужу ся! А мені чи на Амур, чи на Кавказ — одна шана! — І в думці Коржа став складати ся замір поскаржити ся на управника, а там хоч і на переселенне!

Мов прочували сей загад Андрія дозорці і турботно звертали ся, за порадою що до него, до Петра Івановича.

— Боїмось ми за сего вовка, — казали вони йому про Андрія, — щоб не поцсував він нам усього діла! Бо він щось занадто мовчить та супить ся!

— Пусте! Хоч він і поскаржить ся, то його не підтримає ніхто! А одному йому пан не повірить!

— Хто його знає! Все таки без него було-б безпечнійше!

— Звісно, але не проганяти-ж його тепер! Тоді він напевно пожалієть ся!

— І то правда!

— Та не клопочіть ся про се! Я сам що до сего зовсім спокійний! Корж тепер смирний, мов ягня! Бачите, його як побияли, а він таки знов сюди прителіпав ся, бо їсти хочеть ся! Ні, ні, не турбуйте ся!

— То вам краще знати! — успокоювались дозорці і йшли геть від управника. — Хай робить, що знає, нам усе однаково! — закінчили вони і спокійно почали чекати на прибутте Доброрадовича.

Врешті призначений день наступив. Управник дізнав ся, що пан приїхав уже в свій маєток, а потім від самого пана одержав звістку, що той на сахарні має бути тоді-то. На ранок означеного дня сахарня набула заклопотаний

вигляд. Усе злагоджене заздалегідь приводилось на заводі ще в більший лад. Надто пильно вимітались помешкання цукроварні, як і житла самих робітників. Мились підлоги, зміталась курява зі стін, вікон, прирядів. Одно слово, клопіт був не аби-який!

І сей клопіт передавав ся всім притомним на сахарні. Затурбовано пробігав декілька разів по заводу управник, але вже без криків. Хвилювались очевидячки і розсолошливі сьогодні дозорці. Але найбільш напружено мали себе робочі. Вони себе почували важко. В серцях їх була досада та біль, що їх примушено мовчати про те, що їм кожного дня труїть душу та тіло. І робочі лютували, шматувались в душі, але долі своїй корились. Не таким як завжді був і Андрій. На погляд з ним не стало ся жадної переміни, але в середині він себе чув надзвичайно. Серце його товкло ся, до мізка прибувала кров, по всьому тілу чув ся холод мов від пропасниці.

— Що буде, те й буде! — рішучо думав Андрій, — а за себе та громаду встояти треба! Все одно, добра тут ніякого не побачу, а иньшим може його й зроблю! — І Корж починав чекати слухного часу, прибуття управника. Чекали його й усї иньші, — і ждати їм довелось досить довго. Наступив полудень, а його все ще не було. На останок о другій годині влетів на завод льокай управника і крикнув: „Приїхав, приїхав! Щоб скрізь був лад!“ Від сеї звістки все на заводі заметушилось. — Дивіть ся-ж! Усе пам'ятайте! — шепотіли дозорці робочим. — Гаразд! — знов відповідали робочі і схиляли досадливо голови над працею. Минуло ще чверть години, — і за сей час напруженість ждання виросла над міру. Врешті в відділі, де був Корж, усе ущухло. — Тихо! Вже в нижнім поверсі! — оповістили дозорці. — Зараз простує до нас! — І дійсно, хвилини за п'ять широко відчинили ся двері на другому поверсі і в помешкання ввійшла ціла процесія. Спершу йшов сам володарь сахарні, високий, вродливий брюнет зі шляхетним обличчям і добрими очима. Поруч з ним виступав якийсь дивний на вигляд чоловічок, в простому піджаці, в ботфортах, з майже селянським обличчям, але з виразом чесности та розуму в очах. — Товариш по

вченню господаря, лікарь! — шепнули обопільно осьвідомлені дозорці. — І чудний який, а богатьрь! — За сими двома йшов немов прибитий чимсь управник і декілька дозорців. Доброрадович обертав ся з управником недбало, холодно, сей-же підлещував ся, мов лисця. Ввійшовши в помешканне, пан з товаришем почали обходити ряди робочих і розпитувати їх про добробит.

— Усім довольні! Нічого не маємо сказати! — тільки й чули від робочих розглядачі.

— Дивна річ! — бубонів Доброрадовичу його товариш. — Усім довольні, а самі тільки що не кістяки! Який пригноблений нарид, страшенно!

— Бо їм і справді всего досить! — втручав ся в розмову управник. — То й скаржити нема що!

— Так-же! Видно по їх обличчях, що в них усега досить! Яка різниця між заходом і нами! — журливо завважав товариш володаря останньому. — І як ще довго нам ждати сього сьвітла!

— Мала культурність! — з виразом ніяковости виправдував ся Доброрадович. — Колись се все поліпшить ся!

— Колись! То правда! Але для сего треба й другій стороні поступатись! І в тім-то й горе, що малокультурністю визначаєть ся й друга сторона, господарська! — говорив товариш пана. — А при такім стані робітник не швидко вийде зі становища скніння!

— То так! А я се саме й думаю зробити тут деякі реформи! Бо можеш собі уявити, — говорив Доброрадович, — передивляюсь справозданне міністерства по цукорній діяльності і бачу, що моя сахарня в усіх поглядах трохи не остання. Вже про становище робочих і не кажу! А я, представ собі, нічого ранійш не помічав. Дивлюсь, робочі на вигляд погані, питаюсь, чи задовольнені? Кажуть, задовольнені. Ну, і що-ж його з сим поробиш?

— Поробити то можна, аби хіть.

— Звісно, я все зроблю, що можу, аби ти мені тільки допоміг!

— О, я з дорогою душею!

— Ну, так і прекрасно! А тепер ходім далі! — промовив Доброрадович і вся процесія посунула наперед.

Чим більше наближалась вона до місця, де стояв над великим казаном Андрій, тим частійше товклося у сего в грудях серце. Хвидювання Коржа відбивалось і на всій його подобі: руки його трусились, мускули на обличчі тріпались і весь Андрій показував надзвичайну хапливість. Розглядачі дійшли до місця, де він стояв з гуртом робочих. На лиці Доброрадовича склезила байдужість; товариш його виявляв журливість. Управник мав вигляд сполоханий.

— Ну, ви теж певно всім довольні? — з усміхом озвав ся володарь до гуртка робочих. — Заявити нічого не маєте? — промовив він коротко і ладив ся чимчикувати далі.

— Я маю! — гучно розлягло ся серед широкого помешкання заводу і гучною луною відізваало ся на протилежному боці. Се загомонів Корж. Розглядачі миттю обернулись на голос і надійшли до Андрія. З ними зразу скоїлась переміна. На виду Доброрадовича виник вираз спочуйної зацікавлености; сумне обличчя його товариша зразу прояснилось і тільки управник видимо заметушив ся.

— Ну, що ти маєш? Чим не довольний? Говори! — озвав ся до Коржа володарь цукроварні.

— Впбачайте, пане, що я вас потурбував, але-ж я не можу мовчати! — заговорив тремтячим голосом Корж.

— Усе набреше, не слухайте його! — гримнув підскочивши вперед управник.

— Хто, я? — гукнув своїм чередом Корж і в голосі його почувась погроза.

— Тихо! Не перебаранчайте! — спинив управника Доброрадович і запрохав Коржа до мови.

— Так от що, пане! — почав останній. — На вашій сахарні ведеть ся мабуть гірше, ніж у пеклі. Робота нам до гибелі, а шана така, як собаці... Говорити про себе робочі боять ся, а що вони терплять, один Господь знає! Оплату видають саму нікчемну, а голодом трохи не морять; їсти-ж дають таке, що й товариака відвернула би від сего. Се одно вам, пане!

— Се неможливо! — перетяв той річ Коржа. — Куди-ж ви дивитесь? На що вас постановлено? — обернув ся він до управника з гнівною ноткою в голосі.

— Се діло не моє! Добробитом їх заряджає рядчик! — невлучно виправдував ся Петро Іванович.

— Але-ж ви мусите його контролювати?

— То сей-же бреше! Йй-Богу, бреше! — показував на Коржа розлютований управник.

— Ну, що ви говорите! По вигляду робочих видко, що він каже правду! Ви-ж подивіть ся, се одна смерть! — показав він очима на гурт робітників. Управник на се не сказав нічого.

— Ти ще щось, здаєть ся, маєш сказати! — знов обернув ся пан до Коржа. — То говори і не бій ся нічого!

— Ще маю, пане! — відмовив Корж. — Так управник каже, що добивання робочих голодом залежить від рядчика, ну, нехай! Але от що він робить сам. Нема, я вам скажу, ні одного робітника на сахарні, якого-б він сам не побив, не побив до крові. Такого, пане, лютого, як він, ми ще не бачили з роду. Мене навіть старого він побив так, що я скривавлений лежав від него в зомлінняю. Так от пане, які на вашому заводі звичаї!

— Се просто чути жахливо! — з огидою вимовив товариш господаря, дивлячись на управника.

Сам Доброрадович був очевидячки сконфужений, але разом з тим з'иритований. Управник зблід страшенно. По одному його вигляду видко було, що він чув за собою провину.

— І вам не сором робити подібні речі! — з доганою обернув ся до него Доброрадович.

— Даю слово, що він бреше! — з запалом вимовив управник, люто позираючи на Коржа.

— Ну, се вже занадто! — з огидою буркнув тоді й господар.

— Йй-Богу-ж, бреше! Ви не знаєте, що се за наволоч! Я йсго з заводу навіть збрав ся прогнати! — репетував хижо управник.

— Хто? се я наволоч? Се ти на мене посьмів таке казати? — весь аж затрусив ся Андрій.

— Ти падлець! Тебе і з села швидко проженуть! Ти гірше наволочі! — розлютував ся на него управник.

— Послухайте! В нашій притомности! — почав його спиняти господар і не скінчив. Мову його перетяв раптовий покрик Андрія.

— А, так ти так мене сьмієш ганьбити при людях? — скрикнув сей несамовито і з кулаками кинув ся на управника.

— Геть, мерзавець! — дико гукнув на Андрія Петро Іванович і миттю вимірив йому гучного ляпаса.

— Ай! Ідоле! — тільки й скрикнув Андрій і вчепив ся в груди управникови.

— Розніміть їх! — разом скрикнули Доброрадович і його товариш, зрушені сям випадком.

Робочі кинулись рознімати.

— Геть-те! — гукнув на них Андрій. — Я його бью, падлюку! — І швидше, ніж здужали його відволокти від Петра Івановича, він схопив сего за припояс і з усеї сили шпурнув у глибокий казан з горячою рідиною.

— Ах! — вирвалось у всіх глядачів мимовільне жаханне. — Рятуйте! — разом з тим крикнув управник і всі кинулись йому на поміч. Але було пізно. Обвареного і з головою залитого рідиною управника витягли неживим. У всіх знов тоді вирвав ся крик жаху.

— Що ти наробив? Божевільний! — з чулістю озвав ся до Коржа товариш Доброрадовича. — Ти-ж погубив себе сям, розумієш ти!

Сам приголомшений сям випадком, Корж тільки махнув рукою і лиш потім додав:

— Ей, пане, коли-б ви знали моє житте, то самі сказали-б, що воно гірш від усякої каторги!

З тугою подивив ся на него його бесідник і повернув ся до Доброрадовича.

— Треба повідомити поліцію! — сказав сей видимо стурбований.

— Так ходім! Дозорці! Затримайте його до приїзду поліції, а труп веліть винести! — За сям він миттю вийшов із заводу.

Коржа до приїзду поліції замкнено в порожню господу. Становий приїхав тільки у вечері, зробив протокол про подію і другого дня відвіз Коржа в міську тюрму. В буцигарні Корж просидів з півроку, поки велось слідство

та суд. На суді за него вступав ся сам володар і давали прихильні посвідчення робочі. Через те йому зробили велику полекшу. Його заслали на чотири роки в каторгу і потім з родиною оселено в Сибірі.

Що-ж сталось із Коржевою слободою? На сахарню вона, звісно, стала ходити незабаром після осуду Андрія. Але після нещастя з Коржем робота на сахарні Доброрадовича перемінила свій перший вигляд цілком. За впорядкування її прийняв ся сам пан. Він дістав нового управника — ухваленого його товаришем, збудував будинки для робочих, дав їм гарну оплату і настановив над ними новий уряд, знов таки пораджений Доброрадовичу його товаришем. При новому ладі робочі зовсім ожили. Вони повиписували навіть свої родини і оселились на заводі на завжди. Пан тоді зробив для дітей їх школу, заснував бібліотеку і таким чином свій завод перевернув на новий лад. Прочули про сю благодать слобожане і рушили на завод трохи не всі; а рушивши знайшли там задоволення повне. При своїх гарних умовах не забували вони одначе й побіднього виноватця своєї долі, Коржа. — А добрий був чоловіка, що не говоріть! — говорили про него иноді на якійсь вечірці, за веселим поставцем вина. — Як би не він, з роду б не було отсих поліпшень на заводі! — думали вони зовсім щиро і кожну майже учту випивали чарчину за його здоровля.

А що-ж Андрій? Борець за робочу правду, він тимчасом тихо догасав серед глибоких снігів Сибірі, ні від кого не маючи ласки й привіту, і навпаки, до віку несучи на собі страшне тавро „переступу“ та відлучення від питомої громади.

